

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2017-2018

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Κ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

A.M. : 7340011817001

**ΤΙΤΛΟΣ: «Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΟΙΝΗ ΤΟΥ ΑΦΟΡΙΣΜΟΥ - ΜΙΑ
ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ»**

Επιβλέπων

Επ. Καθηγητής Γ.Ι. Ανδρουτσόπουλος

ΑΘΗΝΑ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2018

Copyright © , Δημητρίου Κ. Αντώνιος, 2018.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	σελ.
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	5
A) Γενικές.....	5
B) Κυριότερης βιβλιογραφίας.....	9

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. Αντικείμενο της έρευνας.....	13
§ 2. Διάρθρωση της ύλης.....	14
§ 3. Εκκλησιαστικές ποινές – επιτίμια.....	15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΦΟΡΙΣΜΟΥ

§ 4. Στοιχεία του αφορισμού.....	29
I. Επιβολή.....	29
II. Λύση.....	32
§ 5. Κατηγορίες αφορισμού.....	37
I. Ο αφορισμός ως αόριστη απειλή.....	37
II. Ο αφορισμός ως δικονομικό μέσο.....	39
III. Αυτοαφορισμός.....	41
IV. Ο καθαυτό αφορισμός.....	41
§ 6. Το αφοριστικό τυπικό.....	44
I. Αρές κατά του σώματος του αφορισμένου.....	45
II. Αρές κατά της ψυχής του αφορισμένου.....	48
III. Αρές κατά της κοινωνικο-οικονομικής υπόστασης του αφορισμένου.....	49
IV. Το επιτίμιο της Ακοινωνησίας.....	50

V. Επίκληση αρνητικών παραδειγμάτων προσώπων Παλαιάς και Καινής Διαθήκης.....	54
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ

§ 7. Πράξεις που αφορίζονται.....	59
I. Περιπτώσεις αφορισμού στον ελλαδικό χώρο.....	59
II. Ιστορικές πηγές.....	62
A) Οι Κανόνες των Αποστόλων.....	62
B) Οι Κανόνες της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου.....	62
Γ) Ο Νομοκάνων του Μαλαξού.....	64
Δ) Η Βακτηρία Αρχιερέων.....	65
E) Πατριαρχικές πράξεις.....	65
§ 8. Η Αποτελεσματικότητα του επιτιμίου.....	68
I. Τα πρώτα συμπεράσματα.....	68
II. Παράγοντες υπέρ της αποτελεσματικότητας.....	69
III. Περιπτώσεις αναποτελεσματικότητας.....	70
IV. Τελικά συμπεράσματα.....	71
V. Περιπτώσεις αφορισμών εν Ελλάδι.....	72
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	80
ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ.....	82

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A) Γενικές

Α.Ε.Κ.Δ.	= Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου. Νομοκανονική επιθεώρησης (1946 - 1972)
Α.Ν.	= Αναγκαστικός Νόμος
Α.Π.	= Άρειος Πάγος
αρ.	= αριθμός
Αρμ.	= Αρμενόπουλος. Νομική επιθεώρησης (1946-47 επ.)
ΑρχΝ	= Αρχείο Νομολογίας. Επιθεώρησης νομολογίας δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου (1950 επ.)
Β.Ε.Π.Ε.Σ.	= Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, τ. 1 - 93, Έκδοσις της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1955 – 2010.
Βλ.	= Βλέπε
Γ.Π.	= Γρηγόριος ο Παλαμάς. Θεολογικόν και εκκλησιαστικόν περιοδικόν. Όργανον της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης
Δίκη	= Δίκη. Περιοδική επιθεώρησης δικονομικού δικαίου (1970 επ.)
Δ.Ι.Σ.	= Διαρκής Ιερά Σύνοδος
εδ.	= εδάφιο
ΕΔΔΔΔ	= Επιθεώρησης δημοσίου δικαίου και διοικητικού δικαίου (1957 επ.)

Ε.Ε.Β.Σ.	= Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (1924 - 2013)
εκδ.	= εκδόσεις
Εκκλησία	= Εκκλησία. Επίσημον Δελτίον της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (1923 επ.)
Ελλάνη	= Ελληνική Δικαιοσύνη. Νομικό περιοδικό (1960 επ.)
επ.	= επόμενα
Ε.Σ.Δ.Α.	= Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΔΔ	= Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου. Περιοδική έκδοση Σπουδαστηρίου Δημοσίου Δικαίου Νομικού Τμήματος Πανεπιστημίου Αθηνών, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή (1988 επ.)
Θέμις	= Θέμις. Δικαστική Εφημερίς (1890 - 1955).
Θεολογία	= Θεολογία. Τριμηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (1923 επ.)
Θ.Η.Ε.	= Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 1-12, Αθήναι 1962 - 1968
Ι.Σ.Ι	= Ιερά Σύνοδος της Ιεραρχίας
Ιστορικά	= Τα Ιστορικά. Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών, Εκδοτικός Οίκος «ΜΕΛΙΣΣΑ», Αθήνα (1983 επ.).
κεφ.	= κεφάλαιο
κ.λ.π.	= και τα λοιπά
Ματθ.	= Το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον
μ.Χ.	= μετά Χριστόν
Ν.	= Νόμος
Ν.Δ.	= Νομοθετικό Διάταγμα
ΝοΒ	= Νομικόν Βήμα. Νομικό περιοδικό (1953 επ.)

Νομοκανονικά	= Νομοκανονικά. Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα Α.Ε., Αθήνα - Θεσσαλονίκη (2002 επ.)
Ολ.	= Ολομέλεια
όπ.π.	= όπου παραπάνω
παρ.	= παράγραφος
Π.Δ.	= Προεδρικό Διάταγμα
περίπτ.	= περίπτωση
Π.Κ.	= Ποινικός Κώδικας (Π.Δ. 283/1985, Φ.Ε.Κ. Α' 106/31-051985)
ΠοινΧρ	= Ποινικά Χρονικά. Περιοδικό Ποινικού Δικαίου, εκδ. Δίκαιο & Οικονομία, Π.Ν. Σάκκουλας (1951 επ.)
Πρβλ.	= Παράβαλε
σελ.	= σελίδα
στ.	= στίχος
Σ.τ.Ε.	= Συμβούλιο της Επικρατείας
Σύναξη	= Σύναξη. Περιοδική έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία (1982 επ.)
Τ.	= τόμος
ΤΕΛΕΥΤ.	= τελευταίο
Τεύχ.	= τεύχος
τίτλ.	= τίτλος

Τμ.	= Τμήμα
ΤοΣ	= Το Σύνταγμα. Επιθεώρηση συνταγματικής θεωρίας και πράξεως (1979 επ.)
υπ'	= υπ' αριθμόν
υποσημ.	= υποσημείωση
Φ.Ε.Κ.	= Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως
Χριστιανός	= Χριστιανός. Νομοκανονικόν και Θεολογικόν Περιοδικόν (1961 - 1993)

B) Κυριότερης βιβλιογραφίας

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΑΜΙΛΚΑΣ, *Κανονικόν δίκαιον* = Κανονικόν δίκαιον, εκδ. Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου, Αθήναι 1957.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι. Μ., *Διαπάλη* = Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονίσεώς τους, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι. Μ., *Τυπικά* = Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών, Β΄ έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Ι. Μ., *Εγχειρίδιο* = Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, γ΄ έκδοση (Με τη συνεργασία Β. Κ. Μάρκου), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2016.
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π. Δ., *Αφορισμός* = Αφορισμός, η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2004.
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π. Δ., *Η πραγματεία* = Η πραγματεία του Χρύσανθου Ιεροσολύμων «Περί αφορισμού», εκδ. Πορεία, Αθήνα 2002.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΗΣ Κ., *Κανονικόν δίκαιον* = Κανονικόν δίκαιον, κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ ἐντεταλμένου Ὑφηγητοῦ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Κων. Μουρατίδου,

Αθήναι 1960.

ΜΠΟΥΜΗΣ Π. Ι., *Κανονικόν δίκαιον*

= Κανονικόν δίκαιον, έκδοση Γ΄, Επηυξημένη, εκδ. Γρηγόρη: Μιχαήλ Πέτρου Γρηγόρης, Αθήνα 2000.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ – ΜΙΛΑΣ, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιον*

= Ορθοδόξου Επισκόπου Ζάρας της Δαλματικής, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, συνταχθέν κατά τας γενικάς εκκλησιαστικάς πηγάς και κατά τους εν ταις Αυτοκεφάλαις Εκκλησίαις ισχύοντα ειδικούς Νόμους, εκ του γερμανικού (δευτέρας εκδόσεως) εις την ελληνικήν γλώσσαν μεταγλωττισθέν υπό Μελετίου Αποστολοπούλου, εν Αθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1906 (φωτοτυπική ανατύπωσις Αθήναι: Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, 1970).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ Π. Ι., *Σύστημα*

= Σύστημα του εκκλησιαστικού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού, τ. Γ΄: Το ποινικόν δίκαιον της Εκκλησίας· τ. Δ΄: Το δίκαιον των μοναχών, εν Αθήναις: Τυπογραφείον Μυρτίδη, 1962-1957, αντίστοιχα.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. Γ., *Εκκλησιαστικό δίκαιο*

= Εκκλησιαστικό δίκαιο, Θεωρία & Νομολογία, Σχέσεις Κράτους & Εκκλησίας, Θρησκευτική ελευθερία, Διοίκηση και Οργάνωση Θρησκευμάτων,

Θεσσαλονίκη, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2013.

ΠΗΔΑΛΙΟΝ

= Πηδάλιον της νοητής νηός της μίας αγίας καθολικής και αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας, ήτοι άπαντες οι ιεροί και θείοι κανόνες των Αγίων και Πανευφήμων Αποστόλων, των Αγίων Οικουμενικών τε και Τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος θείων Πατέρων, ελληνιστί μεν χάριν αξιοπιστίας εκτιθέμενοι δια δε της καθ' ημάς κοινοτέρας διαλέκτου προς κατάληψιν των απλουστέρων ερμηνευόμενοι παρά Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Μοναχού και μετ' επιμελείας ανακριθέντες και διορθωθέντες ψήφω του Παναγιωτάτου και της Ιεράς και Αγίας Συνόδου παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου και ιεροκήρυκος κυρίου Δωροθέου, Το πρώτον τύποις εκδοθέντες: αδεία μεν και προτροπή και επιταγή του Παναγιωτάτου και Οικουμενικού Πατριάρχου και της Αγίας Συνόδου επιστασία του εν ιερομονάχοις Θεοδωρήτου Αθ. του εξ Ιωαννίνων, το δεύτερον δε υπό Κωνσταντίνου Γκαρπόλα του Ολυμπίου, το τρίτον υπό Σέργιου Χ. Ραφτάνη Ηπειρώτου, νυν δε το τέταρτον υπό Α. Στ. Γεωργίου και του συνερήσαντος ουκ ολίγον εις το έργον Απ. Φερετόπουλου, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Βλαστού Χ. Βαρβαρρήγου, 1886.

ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*

= Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε Αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων, και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων, εκδοθέν, σύν πλείσταις άλλαις τήν έκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων

ἀναγνωσμάτων, τ. Α΄-ΣΤ΄, Αθήνησιν 1852-1859
(ανατύπωση: εκδ. Γρηγόρη 1996).

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Επιτομή*

= Μητροπολίτης Τυρολόης & Σερεντίου, *Επιτομή Κανονικού δικαίου*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2005.

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαθήματα*

= Μητροπολίτης Τυρολόης & Σερεντίου, *Μαθήματα Κανονικού δικαίου*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη - Αθήνα 1996.

ΦΕΙΔΑΣ, *Ιεροί κανόνες*

= *Ιεροί Κανόνες και καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1998.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστικόν*

= *Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον*, έκδοσις δευτέρα, Αθήναι 1965.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1. Αντικείμενο της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι, όπως προκύπτει άλλωστε από τον τίτλο, η εκκλησιαστική ποινή του αφορισμού. Κρίθηκε σκόπιμο, κατόπιν προηγούμενης συνεννόησης με τον επιβλέποντα, Κο Ανδρουτσόπουλο, Επίκουρο Καθηγητή Εκκλησιαστικού Δικαίου στο τμήμα Νομικής του ΕΚΠΑ, να μην περιοριστεί η έρευνα μονάχα στα θεωρητικά στοιχεία της ποινής του αφορισμού, αλλά να καταλάβει (η έρευνα) και τις πρακτικές πτυχές της υπό εξέταση ποινής, σε μια προσπάθεια μίας όσο το δυνατόν πιο ενδελεχούς και πληρέστερης έρευνας -εξ' ου και η σχετική προσθήκη στον τίτλο- «μια νομοκανονική θεώρηση». Μία, διότι αποτελεί μία από τις πολλές προσπάθειες προσέγγισης της εκκλησιαστικής ποινής του αφορισμού, νομοκανονική, διότι στο πεδίο του εν λόγω πονήματος εμπίπτουν οι κανόνες που διέπουν την Εκκλησία σε σχέση με τους αντίστοιχους της πολιτείας.

Το ενδιαφέρον τούτο για το αντικείμενο του εκκλησιαστικού δικαίου, εκδηλώθηκε σε προπτυχιακό επίπεδο. Η αδηφάγα περιέργεια των φοιτητικών μου χρόνων αποτέλεσε το πρώτο, αλλά αποφασιστικό ερέθισμα να έλθω σε επαφή με ένα αντικείμενο του οποίου την ύπαρξη μέχρι τότε αγνοούσα. Το δεύτερο ερέθισμα, προήλθε από τον ίδιο τον χώρο του εκκλησιαστικού δικαίου: από την ιστορία του, τους κανόνες που διέπουν την Εκκλησία, τη διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας, μέχρι την περιπτωσιολογία και τις αναρίθμητες πρακτικές εφαρμογές του. Το ερέθισμα, ωστόσο, δεν έχει μόνο διπτή προέλευση. Ίσως να μην ήταν επαρκές και να μην μετουσιωνόταν σε επιστημονική ενασχόληση, σε σημείο που η τελευταία να συνεχιστεί και σε μεταπτυχιακό επίπεδο, χωρίς την ατέρμονη συνδρομή και αρωγή των διδασκόντων μου. Δράπτοντας την ευκαιρία, σε αυτό το σημείο, θα ήθελα εκθύμως να ευχαριστήσω, τον επιβλέποντα, κ. Γεώργιο Ι. Ανδρουτσόπουλο, Επ. Καθηγητή για την πολύτιμη βοήθεια και συνδρομή του στη συγγραφή της παρούσας εργασίας, καθώς και τον Ομότιμο Καθηγητή του Εκκλησιαστικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου

Αθηνών κ. Ιωάννη Μ. Κονιδάρη ως ελάχιστο αντιπελάργισμα για όσα αμφότεροι με δίδαξαν.

§ 2. Διάρθρωση της ύλης

Όπως τονίστηκε παραπάνω, η προκείμενη μελέτη, αποτελεί μια από τις πολλές προσπάθειες επεξεργασίας και ανάλυσης του υπό εξέταση επιτιμίου. Κατά συνέπεια, δεν αποτελεί πρωτότυπη συμβολή στην ερμηνεία και ανάλυση της ποινής του αφορισμού. Έχουν προηγηθεί ποικίλες μελέτες, όπως αυτή του Παναγιώτη Δ. Μιχαηλάρη με τίτλο «Αφορισμός, Η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας», πάνω στην οποία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό η κατάρτιση των περιεχομένων της παρούσας έρευνας και συνεπεία αυτού, η διάρθρωση της ύλης.

Η εργασία αποτελείται από δύο (2) κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, αφιερώνεται στην εξωτερική μορφή του επιτιμίου και τα επιμέρους στοιχεία που το συγκροτούν. Για την πληρότητα της έρευνας και της ανάλυσης των στοιχείων αυτών κρίθηκε σκόπιμο να αναλυθούν οι κατηγορίες του αφορισμού, ο τρόπος επιβολής και άρσης του, καθώς και τα στοιχεία που συνθέτουν και χαρακτηρίζουν το αφοριστικό τυπικό. Για την αποφυγή οποιασδήποτε τυχόν σύγχυσης ανάμεσα στους όρους ποινή και επιτίμιο, προβλέφθηκε να γίνει στην εισαγωγή διεξοδική μνεία και σχετική ανάλυση των όρων αυτών. Το δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται στην εμβέλεια του υπό εξέταση επιτιμίου, σε μια προσπάθεια προσέγγισης του φαινομένου του αφορισμού, ούτως ώστε να προσδιοριστεί enaργέστερα η λειτουργία και η αποτελεσματικότητά του μέσω της μελέτης των χρήσεών του ενώ το κύριο μέρος της εργασίας, κλείνει μια σειρά παραδειγμάτων τα οποία αφορούν σε Έλληνες που αφορίστηκαν για τη δράση και το έργο τους, προκειμένου να γίνει αντιληπτή στον αναγνώστη με τρόπο παραστατικό η εφαρμογή του επιτιμίου στην πράξη.

§ 3. Εκκλησιαστικές ποινές – επιτίμια

Η Εκκλησία¹ αποτελεί θεοϊδρυτο οργανισμό², κεφαλή³ του οποίου είναι ο ιδρυτής της, ο Ιησούς Χριστός, της Βασιλείας του οποίου «οὐκ ἔσται τέλος».

¹ Για την έννοια της Εκκλησίας βλ. Σακελλαρόπουλου, Αρχιμανδρίτου, *Εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας μετά του ισχύοντος νυν εν τη Εκκλησίᾳ του Πατριαρχείου και εν Ελλάδι, εν Αθήναις*, εκ του τυπογραφείου Μιχ. Ι. Σαλίβερου, 1898, § 1 σελ. 1-4· [Χριστοδούλου] Αποστόλου, Αρχιμανδρ., *Δοκίμιον εκκλησιαστικού δικαίου, εν Κωνσταντινουπόλει* 1898, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, § 1 σελ. 1-4 και § 27-28 σελ. 113-120· Αλεξάνδρου Β. Βαμβέτσου, *Εισαγωγή εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον των Ορθοδόξων*, εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Β. Αυλῆς: Α. Ραφτάνη, 1911, σελ. 42 επ.: Ευαγγέλου Δ. Φιλιππούτου, *Σύστημα εκκλησιαστικού δικαίου κατά τα παρ' ημῖν κρατούντα*, τμήμα πρώτον, Γενικαί Εκκλησίας αρχαί, εν Αθήναις, Τύποις «ΑΥΓΗΣ ΑΘΗΝΩΝ», Αποστολόπουλου, 1912, σελ. 7- 11· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η Εκκλησία υπό το δίκαιον* [ανακοινώσεις και διαλέξεις Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών υπ' αριθμ. 7], ανεκοινώθη ημέραν Τρίτην 13 Ιανουαρίου 1915 εν τῇ αιθούσῃ του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, εν Αθήναις, Τύποις ελλ. εταιρείας «ΑΥΓΗΣ ΑΘΗΝΩΝ», Θ. Ν. Αποστολοπούλου, 1915, σελ. 6-26· Φιλίππου Ν. Γεωργιάδου, *Εισαγωγή εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον*, Αθήναι 1939, σελ. 13-45· ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ ΑΜΙΛΚΑ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 1-2 και 57· ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 12-25· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Εκκλησιαστικόν* § 1 σελ. 7-11· Ευαγγέλου Κ. Μαντζουνέα, Πρωτοπρεσβυτέρου, *Στοιχεία ελλαδικού εκκλησιαστικού δικαίου βάσει της ισχυούσης νομοθεσίας*, Αθήνα 1972, σελ. 1-11· Μητροπολίτου Περγάμου, Ιωάννου Δ. Ζηζιούλα, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη θείᾳ Ευχαριστίᾳ και τῷ Επισκόπῳ κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Δευτέρα έκδοσις, εκδ. Γρηγόρη, εν Αθήναις 1990, σελ. 29-38· Γεωργίου Ε. Θρασανιώτη, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιο στις αποστολικές διαταγές, Συμβολή στην ιστορία του δικαίου*, εκδ. Μυρμιδόνες, Αθήνα 2011, § 5 σελ. 56-59· Χριστινάκη Ε., *Ελληνικό εκκλησιαστικόν δίκαιο (Η Εκκλησία της Ελλάδος)*, εκδ. Συμμετρία, Αθήνα 2012, § 2-3 σελ. 74-94· ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο*, § 1 σελ. 1.

² Για αυτό και δεν μπορεί στο σύνολό της (in globo) – αυτή καθ' αυτή να περιβληθεί στο ένδυμα της νομικής προσωπικότητας. Για το ζήτημα της νομικής προσωπικότητας της Εκκλησίας βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Διαπάλη*, § 5 σελ. 69-75.

³ Σύμφωνα με το άρθρο 1 § 1 του ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, Ν. 590/77 (Φ.Ε.Κ. Α' 146/31-05-1977), η Εκκλησία αποτελεί «*θείον καθίδρυμα... έχουσα κεφαλὴν τον Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν*».

Σκοπός της Εκκλησίας είναι η διασφάλιση της συνέχειας του τρισσόν αξιώματος του ιδρυτή της, δηλαδή της διδασκαλίας του θείου λόγου, του αγιασμού των πιστών και της κυβέρνησης της Εκκλησίας. Το θείο τούτο έργο ανέλαβαν αρχικά οι πρώτοι επίσκοποι, οι Απόστολοι, οι οποίοι κατά την περιοδεία τους ανά την οικουμένη, κήρυτταν του Ευαγγέλιο παντού, ίδρυσαν Εκκλησίες και ρύθμιζαν τον βίο των χριστιανικών κοινοτήτων με την προσωπική τους πρωτοβουλία και γνώμη⁴. Οι επόμενοι επίσκοποι, ποιμένες των πιστών που διαδέχθηκαν τους Αποστόλους, αποτελούν μέχρι σήμερα τους προεστώτες της Ευχαριστιακής Συνάξεως⁵, τους ακρογωνιαίους λίθους της εκκλησιαστικής διοικήσεως και τους γνήσιους εκφραστές της εκκλησιαστικής συνειδήσεως⁶, αυτούς που έχουν επιφορτιστεί με το καθήκον της συνέχισης του θεάρεστου έργου των Αποστόλων.

Εκτός όμως από θείον καθίδρυμα, η Εκκλησία αποτελεί και κοινωνία ανθρώπων⁷, όπου δύναται να προκύψουν παραπτώματα τόσο των μελών όσο και των λειτουργών της. Για την πρόληψη και αντιμετώπιση των παραπτωμάτων αυτών προβλέπονται τα εκκλησιαστικά επιτίμια⁸.

Η διεξοδική ανάλυση, ο ακριβής προσδιορισμός του θέματος των εκκλησιαστικών ποινών⁹ και η συνολική θεώρησή τους αποτελεί από την ίδια

⁴ Πρβλ. Παύλου, Α΄ Τιμ. 3. 5.

⁵ Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Διαπάλη*, σελ. 73.

⁶ Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Διαπάλη*, § 6 σελ. 76· Μητροπολίτη Περγάμου, Ιωάννου Δ. Ζηζιούλα, *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Θεία Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνες*, όπ.π., σελ. 56 επ.

⁷ Βλ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Μαθήματα*, σελ. 4· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Επιτομή*, σελ. 17: «...Εκκλησία είναι σώμα Χριστού και θεανθρώπινος οργανισμός, κεφαλή δε είναι ο Χριστός». Για τη θεανθρώπινη φύση της Εκκλησίας πρβλ. Ιωάννου Ν. Καρμίρη, *Δογματικής*, τμήμα Ε΄, *Ορθόδοξος Εκκλησιολογία*, Αθήναι 1973, σελ. 103 επ.

⁸ Ανδρέας Θεοδώρου, *Βασική Δογματική Διδασκαλία - Απαντήσεις σε Ερωτήματα Συμβολικά*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2006, σελ. 267.

⁹ Οι όροι ποινή και επιτίμιο έχουν περιεχόμενο ταυτόσημο, για αυτό και θα χρησιμοποιούνται παράλληλα στο παρόν πόνημα, μολονότι αρχικά ο δεύτερος όρος χρησιμοποιήθηκε

τους τη φύση ζήτημα ακανθώδες που δύναται κάλλιστα να αποτελέσει θέμα ξεχωριστής, ειδικής επιστημονικής μελέτης. Με την παρούσα έρευνα επιχειρείται μόνον η νομοκανονική θεώρηση μίας εκκλησιαστικής ποινής, αυτής του αφορισμού. Ωστόσο, κρίθηκε σκόπιμο, πριν την ειδική ανάλυση του υπό εξέταση επιτιμίου να γίνει συνοπτική μνεία περί εκκλησιαστικών ποινών και επιτιμίων γενικότερα.

Ήδη από την αρχαιότητα η λέξη επιτίμιο είχε προσλάβει τη σημασία με την οποία καθιερώθηκε μεταγενέστερα με την οποία χρησιμοποιείται ήδη από τους πρώτους Πατέρες της Εκκλησίας αλλά και από το εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο: επιτιμῶ¹⁰ κατά την αρχαία γραμματεία σημαίνει αποδοκιμάζω, κατακρίνω, κατηγορώ, επιβάλλω ποινή. Επικράτησε λοιπόν η αρνητική χροιά του όρου στον εκκλησιαστικό χώρο και έτσι όταν γίνεται λόγος για *επιτίμιο* και *επιτιμία* νοούνται οι διάφορες ποινές οι οποίες επιβάλλονται στους αμαρτάνοντες χριστιανούς με σκοπό την ηθική βελτίωση του αμαρτάνοντος στο δρόμο προς την μετάνοια.

Επιτίμιο ή κανόνας, επομένως, αποκαλείται η πράξη που πρέπει να καταβάλει ο εξομολογούμενος πιστός, ως θεραπευτική άσκηση κατά της αμαρτητικής επιθυμίας και ως απόδειξη της αληθινής μετανοίας του¹¹. Κατά

προκειμένου να υποδηλώσει τις ποινές που επιβάλλονταν από τους πνευματικούς στους αμαρτάνοντες πιστούς (βλ. λ.χ.: ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις*, σελ. 417-418). Η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες ανάγεται σε συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο, στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, όταν επιβάλλονταν από τους μεν πνευματικούς επιτίμια με τη μορφή στερήσεων στους πιστούς με σκοπό την κάθαρση των καθημερινών αμαρτημάτων τους και ποινές από τους πατριάρχες και τους μητροπολίτες οι οποίες είχαν το χαρακτήρα αφοριστικών πράξεων και λειτουργούσαν είτε προληπτικά είτε κατασταλτικά.

¹⁰ Η άλλη σημασία του όρου: ορίζω την τιμή κάποιου πράγματος, κάνω εκτίμηση αυτού αλλά και δείχνω εκτίμηση στο πρόσωπο κάποιου. Για περισσότερα βλ. *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* του ΙΩ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, Αθήνα 1949, σ. 381.

¹¹ Η εκκλησιαστική παράδοση βρήκει αναφορών στη μετάνοια, η οποία αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη δόγματα της Ανατολικής Ορθόδοξης εκκλησίας, αφού «*χαρὰ ἔσται ἐντῶ οὐρανῶ ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῶ μετανοοῦντι*», όπως αναφέρει ο ευαγγελιστής Λουκάς (15. 7· πρβλ. και Ματθαίος 18. 13). Αποτελεί την οδό της συγχώρεσης του αμαρτάνοντος με σκοπό ο τελευταίος να επανέλθει στους κόλπους τη εκκλησίας θεραπευμένος και απαλλαγμένος πια από τις αμαρτίες του. Για περισσότερα βλ. και Παναγιώτου Τρεμπέλα, *Μετανοείτε*, Αθήναι:

την Ρωμαιοκαθολική εκκλησία¹² τα επιτίμια δεν αποτελούν τιμωρία για την ικανοποίηση του Θεού, αλλά θεραπευτικό και παιδαγωγικό μέσο¹³, που βοηθά στην πνευματική ανάρρωση του πιστού¹⁴. Έτσι, λοιπόν, τα επιτίμια¹⁵

Σωτήρ, 1987), σελ.15: «ή μετάνοια εις την Καινήν Διαϋήκην δέν είναι μόνον αρετή, αλλ' είναι καί μυστήριο, πού μεταδίδει χάριν και αναγέννησιν καί πραγματικήν τής ψυχής κάθαρσιν». Κατά τον Χρήστο Γιανναρά «ή λέξη σημαίνει τήν 'αλλαγή τοῦ νοῦ', δηλαδή τής όλης στάσης τοῦ ανθρώπου - της ύπαρκτικής του στάσης καί όχι απλώς τής συμπεριφοράς του» (Χρήστου Γιανναρά, *Η ελευθερία τοῦ ήθους*, (Αθήνα: Γρηγόρης, 1979), σ.55.). Κατά τον Ανέστη Κεσελόπουλο «μετάνοια είναι το νέο φρόνημα, η νέα σωστή πνευματική κατεύθυνση, πού πρέπει να συνοδεύει τον άνῦρωπο μέχρι τή στιγμή τοῦ θανάτου. Μετάνοια είναι ή δυναμική μετάβαση από τήν παρά φύση κατάσταση τών παῤών και τής αμαρτίας στην περιοχή τής αρετής καί τοῦ κατά φύση, είναι ή τέλεια αποστροφή για τήν αμαρτία καί ή πορεία επιστροφής στο Θεό» (Ανέστη Κεσελόπουλου, *Πάθη και αρετές στη διδασκαλία Γρηγορίου Παλαμά*, , εκδ. Δόμος, Αθήνα 1982, σελ. 82).

¹² Για τις δογματικής φύσεως διαφορές ανάμεσα στην Ανατολική και Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία βλ. Α.Ο.Ι., *Απαρίθμησις*, σελ. 304-311 και κυρίως 309, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι κατά την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ο άνθρωπος πρέπει να υποστεί ούτως ή άλλως τα επιτίμια (εν ζωή) ή το καθαρτήριο πυρ (μετά θάνατον) προκειμένου να σώσει την ψυχή του αφού γεννιέται αμαρτωλός, ενώ κατά την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία τα επιτίμια επιβάλλονται μόνον για αμαρτήματα που διαπράττει ο πιστός κατά τη διάρκεια της ζωής του.

¹³ Ν. Ματσούκας, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, Τόμος Β', εκδ. Πουρνάρας, σελ. 493.

¹⁴ Ευθύμιος Στυλίου, *Μικρό Χριστιανικό Λεξικό*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1998, σελ. 80.

¹⁵ Επί της ουσίας τα επιτίμια κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: Η πρώτη σχετίζεται με το μυστήριο της εξομολόγησης προϋποθέτοντας τόσο την οικειοθελή προσέλευση του πιστού, όσο και την εκ των προτέρων πρόθεση ειλικρινούς μετανοίας για όσα τυχόν αμαρτήματα εξομολογηθεί ενώπιον του πνευματικού του. Η πρώτη αυτή κατηγορία κατά κανόνα δεν περιλαμβάνει σοβαρά αμαρτήματα, αλλά καθημερινά και ελαφρότερα αμαρτήματα του χριστιανού και ως εκ τούτου οι ποινές είναι ανάλογες της «μικρής» σοβαρότητάς τους δηλ. νηστεία, ξηροφαγία και γονυκλισία κ.α. συναφή. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει επιτίμια τα οποία επιβάλλονται προκειμένου ο αμαρτήσας ιερωμένος ή λαϊκός να επανορθώσει ή να τιμωρηθεί για αξιόποινo, σοβαρό, διαπιστωμένο αδίκημα που διέπραξε χωρίς να απαιτείται η ομολογία του αυτού. Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκουν τα επιτίμια της αργίας, τα καθαίρεσης, του αφορισμού και του μεγάλου αναθέματος. Για τις κατηγορίες των επιτιμίων βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 67 και επ.

είναι πράξεις οι οποίες προτείνει ο ιερέας κατά τη διάρκεια της εξομολόγησης, με σκοπό ο προσαγόμενος στο μυστήριο να αισθανθεί το μέγεθος της παρεκτροπής του και να κινηθεί πλέον προς το αγαθό, ώστε να αποδώσει αληθείς καρπούς μετανοίας¹⁶ και συνάμα να αποτραπεί μελλοντική επανάληψη διαφόρων αμαρτιών. Στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία συνηθισμένα επιτίμια είναι η εντατικότερη προσευχή, η μελέτη ψυχοφελών βιβλίων, η νηστεία, η αγαθοεργία, ενώ για σημαντικά παραπτώματα η αποχή για ορισμένο χρόνο¹⁷ από τη Θεία Ευχαριστία¹⁸, ενώ σε ακραίες περιπτώσεις, (λ.χ. αιρέσεις) μπορεί να επιβληθεί και η ποινή της οριστικής αποπομπής από το σώμα της Εκκλησίας. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα επιτίμια δεν αποτελούν μέρος του Μυστηρίου της Μετανοίας¹⁹, για αυτό και πολλές φορές δεν

¹⁶ Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Δογματική*, Τόμος Γ', Σωτήρ, Αθήνα 2003, σελ. 278.

¹⁷ Το χρονικό διάστημα της επιτιμητικής διαδικασίας είναι πάντα σαφώς προσδιορισμένο, έχει δηλαδή κάποιο πέρας ακόμη και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ορίζεται ότι ο αμαρτήσας θα συγχωρεθεί αφού πρώτα αποκαταστήσει την ηθική τάξη των πραγμάτων. Κρίσιμη για τον ορισμό του χρονικού διαστήματος του επιτίμιου κρίνεται η διάθεση και η αληθινή βούληση του αμαρτήσαντος για αληθινή, έμπρακτη μετάνοια, «ορίζειν δε μη χρόνω, αλλά τρόπω της μετανοίας την θεραπείαν» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Βασίλειος, (βλ. Κανών Β', ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. 4, σελ. 96).

¹⁸ Ευθύμιος Στυλίου, *Μικρό Χριστιανικό Λεξικό*, όπ.π., σελ. 80.

¹⁹ Για το μυστήριο της μετανοίας ή εξομολόγησης βλ. ενδεικτικά από τη βιβλιογραφία Σ. Σταφύλα και Ιω. Πετρονάκου, όπ.π., σελ. 11· Κωνσταντίνου Μ. Ράλλη, *Περί των μυστηρίων της μετανοίας και του ευχελαίου κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, εν Αθήναις: Τυπογραφείον "ΕΣΤΙΑ" Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1905, σελ. 1-108· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Εκκλησιαστικόν* § 53 σελ. 269-272· Ευαγγέλου Κ. Μαντζουνέα, Πρωτοπρεσβυτέρου, *Κανονικός Διοικητικός Κώδιξ εκ της Αγίας Γραφής και των Ιερών Κανόνων*, όπ.π., σελ. 242-244· Αρχιμανδρίτου Χριστοφόρου Γ. Σταυρόπουλου, *Ποιμαντική της Μετανοίας*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, έκδοση β', 1988, σελ. 9 επ.· Αγίου Ιωάννου της Κρονστάνδης, *Μετάνοια και η θεία μετάληψη*, εκδόσεις «ΤΗΝΟΣ», Αθήναι 1993, σελ. 15 επ.· Εμμανουήλ Ι. Καρπαθίου, Μητροπολίτου Κω, *Εξομολογητική*, τόμος πρώτος, *Θεμελιώδεις αρχαί του έργου της Ιεράς Εξολομολογήσεως*, έκδοσις τρίτη (Αναθεωρηθείσα και επαυξηθείσα), εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 55 επ.· Ιωάννου Κ. Αγγελοπούλου, *Η μετάνοια κατά την Ορθόδοξον Καθολικὴν Εκκλησίαν*, Αθήναι 1998, σελ. 13 επ.· ΜΠΟΥΜΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 110-113· Ιερομονάχου Γρηγορίου, *Το μυστήριον της*

ζητούνται από τον ιερέα προς τον εξομολογούμενο πιστό. Σε μερικές περιπτώσεις όμως αν εκλείψουν μπορεί να ζημιώσουν την ολοκλήρωση του μυστηρίου²⁰.

Πέρα από την ηθική διάσταση των επιτιμίων, η πρόβλεψη αυτών αποσκοπεί αφενός στην οριοθέτηση από την Εκκλησία ενός σαφούς, αυστηρά προσδιορισμένου πλαισίου συμπεριφοράς μέσα στο οποίο οφείλουν να κινούνται τα μέλη της, είτε πρόκειται για κληρικούς είτε για λαϊκούς, η τυχόν υπέρβαση του οποίου επιφέρει την επιβολή των εκκλησιαστικών ποινών, αφετέρου αποτελεί ένα διαχρονικό μέσο αυτοπροστασίας της ίδιας της Εκκλησίας από κάθε είδους αιρέσεις²¹ οι οποίες απειλούν να διασαλεύσουν την ενότητά της.

Αυτή η ανάγκη αυτοπροστασίας της ίδιας της Εκκλησίας εντοπίζεται σε ποικίλα κείμενα και κωδικοποιήσεις ζητημάτων δογματικής και κανονικής φύσεως άρρηκτα συνδεδεμένες με την επιβολή των επιτιμίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι «Κανόνες των Αγίων Αποστόλων»²², κείμενο που

μετανοίας, Ιερών Κουτλουμουσιανόν κελλίον Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Άγιον Όρος 2004, σελ. 25 επ.: Αρχιμανδρίτη Σωφρονίου Γκουτζίνη, Θεολογικές προϋποθέσεις και ποιμαντική μετανοίας στον Ιερό Χρυσόστομο, Ξάνθη 2006, σελ. 11 επ.: Ίδρυμα Ποιμαντικής Επιμορφώσεως της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, Έξομολογητική, Το Μυστήριο της Μετανοίας στην Ποιμαντική Θεολογία [Επιμέλεια: π. Αδαμάντιος Αυγουστίδης], Αθήνα 2016, σελ. 15 επ.: Πρβλ. [Χριστοδούλου] Αποστόλου, Αρχιμανδρ., Δοκίμιον εκκλησιαστικού δικαίου, όπ.π., § 90 σελ. 408-444· Η. Α. Καλλιστράτου, Ψαλτήριο το Νέον, βιβλίον πρώτον [Βιβλιοθήκη Χριστοπολιτείας, αριθ. 14], εν Αθήναις 1957, Ψαλμό 36, σελ. 55-56· Β.Ε.Π.Ε.Σ., τ. 3, σελ. 54-55.

²⁰ Ανδρέας Θεοδώρου, *Βασική Δογματική Διδασκαλία - Απαντήσεις σε Ερωτήματα Συμβολικά*, όπ.π., σελ. 267.

²¹ Για την αντιμετώπιση των ποικιλώνυμων αιρέσεων οι οποίες έκαναν την εμφάνισή τους και απειλούσαν να τραυματίσουν βαθύτητα τη δομή της Ορθόδοξης Εκκλησίας προβλέφθηκε το μεταθετό των επισκόπων καθώς δημιουργήθηκε η ανάγκη πληρώσεως των χηρευουσών επισκοπών όχι με εκλογή νέων, αλλά με μετάθεση πεπειραμένων σε τέτοιες κρίσεις επισκόπων. Για περισσότερα βλ. τη μελέτη του Γ.Ι. Ανδρουτσόπουλου, *Το μεταθετό των επισκόπων στην Εκκλησία της Ελλάδος*, Νομοκανονικά, τ. 2/2007, σελ. 35-68 όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

²² ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. 2, σελ. 1.

χρονολογείται το 380 μ.Χ. στο οποίο μνημονεύονται οι ποινές για τους παραβάτες του θείου λόγου. Η χρήση των επιτιμίων και άμεση επιβολή τους στους παραβάτες των κανόνων προσδιορίζεται με σαφήνεια σε δύο αποφάσεις της Πενθέκτης Συνόδου (691/692)²³, αλλά και στους κανόνες της τοπικής Συνόδου στην Άγκυρα (314), καθώς και στον ΜΓ' κανόνα της τοπικής Συνόδου στην Καρθαγένη (418/419). Η διαμόρφωση ενός ηθικού-δογματικού κώδικα αναφοράς ανάγεται στους Κανόνες του Μ. Βασιλείου και ιδιαίτερα στους κανόνες του αγίου Ιωάννου του Νηστευτού, καθώς αποτέλεσαν την αφετηρία για τη σύνταξη εξομολογηταρίων κειμένων στη συνέχεια, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ευρέως, αποτελώντας πολύτιμο εργαλείο στα χέρια των πνευματικών. Σε αυτό το σημείο, θα αποτελούσε παράλειψη του συγγραφέοντος να μην αναφερθεί η ιδιαίτερη συμβολή στην ερμηνεία των επιτιμίων των Πατέρων της Εκκλησίας με τις συλλογές κανονιστικού περιεχομένου που συνέθεσαν.

Εν τέλει τα επιτίμια, μέσα από τη διάδοσή/διάσωσή τους μέσω εξομολογηταρίων, νομοκανονικών συλλογών, της χρησιμοποίησής τους από την Εκκλησία για την επίλυση διαφορών ιδιωτικού δικαίου και της δικαιοκτικής επέκτασης της Εκκλησίας στην περιοχή του ποινικού δικαίου, θα επιζήσουν στο Εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο²⁴.

²³ Πρόκειται για τους κανόνες Β' και ΡΒ' με τη Σύνοδο να συνιστά την ανάγκη επιβολής των εν λόγω επιτιμίων κατ' εκκλησιαστική οικονομία, με σύνεση, ούτως ώστε «*μήτε κατά κρημνών ώθησαν της άπογνώσεως, μήτε τον χαλινών ύπενδούναι*» και να μην προξενήσουν αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. 2, σελ. 549 και ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ο αφορισμός*, σελ. 129 παρ. 5.

²⁴ Διαιρούμενο σε δύο κατηγορίες, αφενός μεν το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο της Εκκλησίας, το οποίο ρυθμίζει τις προϋποθέσεις και το περιεχόμενο της ποινικής αξίωσης της Εκκλησίας, περιλαμβάνοντας τους Κανόνες που έχουν τεθεί για τη διατήρηση και τη διαφύλαξη της έννομης τάξης της Εκκλησίας, με τους οποίους προβλέπονται τα εκκλησιαστικά αδικήματα των μελών της και καθορίζεται ο τρόπος της τιμωρίας τους με τις προβλεπόμενες εκκλησιαστικές ποινές, αφετέρου δε το δικονομικό ποινικό δίκαιο της Εκκλησίας, το οποίο ρυθμίζει τις προϋποθέσεις και τους τύπους βάσει των οποίων λειτουργεί η εκκλησιαστική Δικαιοσύνη, περιλαμβάνοντας τους κανόνες που έχουν τεθεί για τη λειτουργία της, με τους οποίους καθορίζονται οι αρμοδιότητες και η διαδικασία εκδίκασης των παραπτώματων των μελών της Εκκλησίας από τα αρμόδια δικαστικά όργανά της, καθώς επίσης και η επιβολή των

Μαζί με τις ανωτέρω ποινές που αναφέρθηκαν επέζησε και η βαρύτερη όλων, αυτή του αφορισμού²⁵, η οποία και θα αποτελέσει αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Ως αφορισμός ορίζεται η εκκλησιαστική ποινή με την οποία ένα μέλος της Ορθόδοξης ή Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας αποκλείεται εντελώς από τη χριστιανική κοινότητα, ως τιμωρία για τα πολύ σοβαρά αμαρτήματα στα οποία περιέπεσε²⁶.

εκκλησιαστικών ποινών. Λεπτομερέστατα για το εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Σύστημα*, τ. Γ', σελ. 32-34, ενώ την αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση του αδικήματος, το χρόνο τέλεσης του αδικήματος, τον άδικο χαρακτήρα της πράξης, τους λόγους άρσης του, τον καταλογισμό, τις μορφές εμφάνισης του αδικήματος και συμμετοχής, την πρόβλεψη της ποινής, την εξάλειψη του αξιοποίνου κ.τ.λ. βλ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 231· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟ, *Σύστημα*, τ. Γ', σελ. 103 επ· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Εκκλησιαστικόν* § 52 σελ. 265-268· ΤΡΩΙΑΝΟ - ΠΟΥΛΗ, σελ. 554· Πουλής Γεώργιος Α., *Εκκλησιαστικό Ποινικό δίκαιο, Δοκιμές πολλαπλής ανάγνωσης*, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 55-61· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, σελ. 534-535· ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο*, § 45 σελ. 260-261· Πρβλ. Α. Χριστοφιλοπούλου, «Ο νέος Ποινικός Κώδιξ και το εκκλησιαστικόν δίκαιον», *Θέμις* 63 (1952) σελ. 308 επ· Γ. Α. Πουλή, «Η σημασία της αναλογίας στο εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο με αναφορά στην αυτοκτονία και στην ευθανασία», *Νομοκανονικά* 2/2009, σελ. 19-39.

²⁵ Για την ποινή του αφορισμού βλ. Σακελλαρόπουλο, όπ.π., § 106 σελ. 407-410· ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ - ΜΙΛΑΣ, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιον*, § 152 σελ. 711-714 και 720-721· ΡΑΛΛΗ, *Ποινικόν*, § 17 σελ. 135-185· ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Συμβολαί*, σελ. 92 επ· Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, *Περί αφορισμού κατά το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ανατολικής Εκκλησίας*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1916, σελ. 5 επ· ΡΑΛΛΗ, *Εγχειρίδιον*, § 37 σελ. 119-121· ΡΑΜΜΟ, § 53 σελ. 109-111· ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ ΑΜΙΛΚΑ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 147-148· ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 232-234· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟ, *Σύστημα*, τ. Γ', σελ. 321-332 και 334-340· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Εκκλησιαστικόν* § 53 σελ. 269-275· ΤΡΩΙΑΝΟ, σελ. 417-421· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Μαθήματα*, σελ. 206-207· ΜΠΟΥΜΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 203 και 245-247· ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Η πραγματεία*, σελ. 9 επ· ΤΡΩΙΑΝΟ - ΠΟΥΛΗ, σελ. 567-571· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Επιτομή*, σελ. 168-169· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, σελ. 542-544· ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο*, § 48 σελ. 266-268· Πρβλ. Ιωάννη του Χρυσοστόμου, *Ομιλία*, «Περί του μη δειν αναθεματίζειν ζώντας ή τεθνηκότας» (P.G., τ. 48 σελ. 943 επ.)· [Χριστοδούλου] *Αποστόλου, Αρχιμανδρ., Δοκίμιον εκκλησιαστικού δικαίου*, όπ.π., § 82 σελ. 383-386· ΦΕΙΔΑ, *Ιεροί Κανόνες*, σελ. 116-124.

²⁶ *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, λήμμα «αφορισμός». (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών—Ιδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2003).

Διακρίνεται σε μικρό²⁷ και μεγάλο αφορισμό, με τον μεγάλο να θέτει το πρόσωπο μονίμως εκτός εκκλησίας και τον μικρό να καθιστά δυνατή την επανένταξή του στους κόλπους της εκκλησίας. Στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, *ανάθεμα* και *αφορισμός* ταυτίζονται και αποτελούν βαρύτατη εκκλησιαστική ποινή. Το αποτέλεσμα αυτής της ποινής είναι η αποκοπή από την εκκλησιαστική κοινωνία, η καταδίκη που παραδίδει²⁸ το αποβληθέν μέλος

²⁷ Πρόκειται για τα επιτίμιο της ακοινωνησίας· Βλ. Βλασίου Ιω. Φειδά, «Η εκκλησιαστική ακοινωνησία μεταξύ επιτίμιου και ποινής», Εκκλησία ΟΑ' (1994) σελ. 684-690· ΦΕΙΔΑ, *Ιεροί Κανόνες*, σελ. 118-124· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, σελ. 576-579· Αρχιμ. Γρ. Δ. Παπαθωμά, «Στη δίνη ενός κανονικού κενού: Η δυσθήρατη Εκκλησιαστική Δικαιοσύνη», Νομοκανονικά 2/2015, σελ. 179-187· Από τη νομολογία βλ. ενδεικτικά Σ.τ.Ε. 2154/1988 Τμ. Δ', ΑρχΝ ΛΘ' (1988) σελ. 446-449 με σχόλιο Χρήστου Δ. Νικολαΐδη, Αρμ. 42 (1988) σελ. 1052-1054, ΕλλΔνη 30 (1989) σελ. 392-395, ΕφΔΔ 1988 σελ. 295-301, ΝοΒ 36 (1988) σελ. 976-979· Σ.τ.Ε. 933/1994 Τμ. Γ', ΕΔΔΔΔ 39 (1995) σελ. 89 (περίληψη), ΤοΣ ΚΒ' (1996) σελ. 1015-1019· Ολ.Σ.τ.Ε. 2979/1996, Υπεράσπιση 1997 σελ. 314-321, με παρατηρήσεις Γεωργίου Α. Πουλή· Σ.τ.Ε. 615/2004, Σ.τ.Ε. 685/2011 και Σ.τ.Ε. 688/2011, δημοσιευμένες στην Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών «ΝΟΜΟΣ»· Πρβλ. Αποστολάκης Γεώργιος Στ., *Ευρετήρια νομολογίας & βιβλιογραφίας εκκλησιαστικού δικαίου 1890-2003*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα-Αθήνα 2005, σελ. 238 αρ. 40 και 41 και σελ. 797 αρ. 29 και 30.

²⁸ Το «ανάθεμα» παραδίδει τον άνθρωπο στο Θεό, όχι στο σατανά, πράγμα που η Εκκλησία ούτε θέλει, ούτε και έχει «εξουσία» να πράξει, όπως εσφαλμένα θεώρησε το Βατικανό. Και αφορά σε ανθρώπους που έχουν ήδη αποχωρήσει από την Εκκλησία, λόγω των αιρετικών διδασκαλιών τους, αλλιώς δεν έχει ισχύ, γιατί κι ένας άγιος μπορεί να αναθεματιστεί από μια «ληστρική» [=παράτυπη και κατευθυνόμενη] εκκλησιαστική σύνοδο. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι είναι όντως αναθεματισμένος! Ο πάπας Πίος Ι' (1903-1914) με τιάρα (από το παράρτημα του βιβλίου του δολοφονημένου επισκόπου Παύλου Ντε Μπαγεστέρ Η μεταστροφή μου στην Ορθοδοξία). Η τιάρα είναι τρία στέμματα, το ένα πάνω απ' το άλλο, που δηλώνουν ότι "η Καθολική Εκκλησία έχει τριπλή εξουσία: στον ουρανό, στη γη και στον Άδη". Στη γη, λόγω της δύναμης του παπικού θεσμού, στον ουρανό, γιατί μπορεί να στείλει κάποιον στον παράδεισο δίνοντάς του άφεση αμαρτιών, και στον Άδη, γιατί μπορεί να στείλει κάποιον στην κόλαση αφορίζοντάς τον! Η ιδέα αυτή είναι παντελώς άγνωστη στην Ορθοδοξία. Η επισκοπική μίτρα (που φοράει στο κεφάλι του ο επίσκοπος όταν λειτουργεί) φορέθηκε επί Τουρκοκρατίας (αρχικά από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας) απλώς και μόνο για να παρουσιάζεται ο επίσκοπος με κάποιο κύρος απέναντι στις οθωμανικές αρχές και δεν συνοδεύεται από καμία απολύτως διακήρυξη εξουσίας. Το θέμα είναι αν ο ίδιος ο «υπό ανάθεμα» συνάνθρωπός μας

στον Σατανά²⁹, ώστε να μπορέσει δια παιδαγωγικής τιμωρίας να σωθεί. Δηλαδή ο σκοπός του αφορισμού, όπως και των άλλων επιτιμιών, είναι η μετάνοια του αφορισμένου, και όχι η τιμωρία.

Ο όρος ακοινωνησία³⁰ ταυτιζόμενος πολλές φορές με τον όρο αφορισμός, κάποτε δε και με το ανάθεμα, στο Κανονικό Δίκαιο σημαίνει τον χωρισμό ενός

επιτρέπει στο Θεό να τον σώσει ή παραδίδει τον εαυτό του στο διάβολο. Γι' αυτό ο αναθεματισμός καταλήγει «παράδοση στο διάβολο» (αυτοπαράδοση του αναθεματισθέντος), μετά την εγκατάλειψη της υπόθεσης της σωτηρίας του από τους χριστιανούς. «Ο υπό ανάθεμα γεγονός αποδιΐσταται μεν του Θεού, προσενούται δε και προσκληρούται τω Σατανά, και ανάθημα εκείνου αυτός εαυτόν ποιεί» (δηλ. αφιερώνει μόνος του τον εαυτό του στο διάβολο, Θ. Βαλσαμών, στο Γ. Α. Ράλλη – Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων..., τόμ. 2, Αθήνησιν 1852, σελ. 712). Έτσι επιφέρει στους αναθεματισθέντες «την αράν, ή αυτοί εαυτούς υπεβάλοντο» (την κατάρα, στην οποία οι υπέβαλαν τον εαυτό τους, Συνοδικόν της Ορθοδοξίας). Έτσι το «ανάθεμα» συνδέθηκε με απώλεια της σωτηρίας και αυτή –και μόνον– είναι η έννοια του Α΄ Κορινθ. 5, 1-5 («παράδοση στο σατανά» του ανθρώπου που επέμενε να έχει ερωμένη τη μητριά του), όπου και τονίζεται πως αυτό ζητείται «ίνα το πνεύμα σωθή εν τη ημέρα του Κυρίου Ιησού» (και του ανάλογου Α΄ προς Τιμόθεον 1, 20). Αν ο άνθρωπος «παραδινόταν στο διάβολο» από τις Οικ. Συνόδους, ο Εχθρός θα είχε εξουσία πάνω του και δε θα τον άφηνε να επιστρέψει (περίπτωση Κεραμιών). Όμως κάθε αιρετικός ή αμαρτωλός επιστρέφει αμέσως στο Θεό μόλις εγκαταλείψει «τα έργα του διαβόλου». Άρα έχει εξουσία του εαυτού του (εκτός αν παραδοθεί ο ίδιος στο διάβολο) και ο Θεός μπορεί να τον σώσει, αρκεί ο ίδιος να Του το επιτρέψει ανοίγοντάς του την καρδιά του.

²⁹ Όσον αφορά το άτομο που έχει δεχτεί «ανάθεμα», η *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* αναφέρει ότι σημαίνει «τον κεχωρισμένον ή αφωρισμένον από την εκκλησιαστικήν κοινωνίαν και τον απόβλητον της Θείας Χάριτος και συνεπώς τον εστερημένον των σωτηρίων επακολουθημάτων αυτής. [...] Ανάθεμα και αφορισμός είναι έν και το αυτό πράγμα και είναι βαρυτάτη των εκκλησιαστικών ποινών [...] δια της επιβολής ταύτης αποκόπτεται εκ της εκκλησιαστικής κοινωνίας και υφίσταται όλας τας συνεπείας της επιβολής της ποινής. [...] Το ανάθεμα κατά την σχετικήν Γραφικήν έκφρασιν (Α΄ Κορ. Ε΄ 5, Α΄ Τιμ. Α΄ 20) έχει την έννοιαν ότι ο δια της ποινής ταύτης καταδικαζόμενος και από της εκκλησιαστικής κοινωνίας εκκοπτόμενος παραδίδεται τω Σατανά». (*Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ 2ος, σελ. 469, 470).

³⁰ Το ουσιαστικό ακοινωνησία, εξ ου και το επίθετο ακοινωνήτος, προέρχονται από το στερητικό α και την κοινωνία και σημαίνουν· το μεν ουσιαστικό την πράξη της «μη συμμετοχής με κάποιους εις τι, ο δε ακοινωνήτος τον αμέτοχον τινός, τον μη συναναστρεφόμενον με κάποιους». Βλ. Λεξικά· Α.Ν. ΓΙΑΝΝΑΡΗ, Έκδοσις Ανέστη

μέλους της Εκκλησίας, Κληρικού, Μοναχού ή Λαϊκού, από την εκκλησιαστική κοινωνία. Δηλαδή ο δια του επιτίμιου της ακοινωνησίας επιτιμηθείς, δεν δύναται να μετέχει στις υπό της Εκκλησίας παρεχομένες πνευματικές ευεργεσίες, όπως στην συμπροσευχή, στην μετοχή στα μυστήρια και τις μυστηριακές τελετές και δη και προ παντός στο το μυστήριο της θείας κοινωνίας. Ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης ισχυρίζεται μάλιστα, ότι τόσο στους Αποστολικούς χρόνους, όσο και κατά την περίοδο των εριδών δια το Πάσχα, αλλά και κατά την περίοδο των Οικουμενικών Συνόδων η Εκκλησία μέσω των Συνόδων της δεν είχε κύριο σκοπό της την διατύπωση της πίστεως, αλλά την κρίση δυνατότητας της συμμετοχής ή μη στη θεία Ευχαριστία³¹. Κατά κάποιον τρόπο δηλαδή η Εκκλησία με το επιτίμιο της ακοινωνησίας εφαρμόζει το μέτρο που επέβαλε ο Θεός στους Πρωτοπλάστους μετά την παρακοή, εξορίζοντάς τους από τον παράδεισο³². Ειδικότερα, η ακοινωνησία³³ δύναται

Κωνσταντινίδου, Αθήναι 1888, Τόμος Α, σελ. 71, Γεωργίου Δ.Μπαμπινιώτη, Λεξικό νέας Ελληνικής Γλώσσας, Τρίτη Έκδοσις, σελ.102, Libdell και Scott, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Υπό Ξενοφώντος Π.Μόσχου, Εκδόσεις Οίκου Ι ΣΙΔΕΡΗ, Τόμος Α, σελ. 88, Ιωάννου Δρ.Σταματάκου, Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης, Αθήνα 1994, σελ. 51, Δ.Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Τόμος Α', σελ.163.

³¹ Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα , *Ο Συνοδικός Θεσμός* , εν ΘΕΟΛΟΓΙΑ , Τόμος 80, Τεύχος 2ον Απρίλιος-Ιούνιος 2009, σελ. 10 κ. εξ.

³² *«Επειδή ο αφορισμένος ή ο αναθεματισμένος αποκόπτεται, βγαίνει έξω από την περιφραγμένην Άμπελον, την βασιλείαν του Θεού, την Εκκλησίαν και τίθεται υπό την επιρροήν του "έξω απ' εδώ", του έξω της Εκκλησίας ευρισκομένου και μένοντος Σατανά»,* λέγεται ότι ο αφορισμένος παραδίδεται εις τον σατανάν, κατά την σχετική έκφραση του Απ. Παύλου (Α Κορινθίους Ε , 5).

³³ Ο άγιος Νικόδημος ο αγιορείτης, ερμηνεύοντας τον Ι . Κανόνα των Αγίων Αποστόλων, γράφει σχετικά· *«Το όνομα, ακοινώνητος, έχει τρεις σημασίας. Διότι, ή δηλοί τον συνεστώτα μεν τη εκκλησία, και συμπροσευχόμενον με τους λοιπούς Χριστιανούς, μη κοινωνούντα δε τα θεία Μυστήρια· ή δηλοί τον μήτε κοινωνούντα, μήτε συνιστάμενον και προσευχόμενον με τους πιστούς εν τη εκκλησία, αλλά αφοριζόμενον από αυτούς, και ευγαίνοντα έξω της εκκλησίας και προσευχής. Η τελευταίον δηλοί, κάθε κληρικόν οπου γένη από τον κλήρον ακοινώνητος: Επίσκοπον θετέον, από τους συνεπισκόπους του, Πρεσβύτερον, από τους συμπρεσβυτέρους του, ή Διάκονον, από τους συνδιακόνους του, και καθ' εξής. Και κάθε μεν ακοινώνητος, ταυτόν ειπείν αφωρισμένος από τους πιστούς τους εν τη εκκλησία, είναι ενταυτό και ακοινώνητος*

να ταυτισθεί με τον μικρό αφορισμό,³⁴ ενώ το ανάθεμα με τον μεγάλο αφορισμό.

Ήδη από την αρχαιότητα, στην αρχαία ελληνική γραμματεία, ο όρος αφορισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη σημασία³⁵ του αποχωρισμού, της εξορίας, της απομάκρυνσης. Η σημασία αυτή επικράτησε αρχικά στα κείμενα της Παλαιάς και μετέπειτα της Καινής Διαθήκης, ενώ εντοπίζεται και σε μεσαιωνικά κείμενα με την ίδια, αρνητική, στερητική σημασία, η οποία υιοθετήθηκε τελικά τόσο στη νεοελληνική όσο και στην εκκλησιαστική γλώσσα.

Η μελέτη της εξελικτικής πορείας του αφορισμού είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα διαδικασία και απαιτεί τη σχολαστική έρευνα των σχετικών συλλογών κανόνων και ποινών και την ιστορική αναδρομή από τη χρησιμοποίηση του αφορισμού για την διασφάλιση της ορθότερης διαδικασίας

από τα Μυστήρια, κάθε δε ακοινώνητος από τα Μυστήρια, δεν είναι ακοινώνητος και από την ομήγυριν των πιστών... Ο δε παρών Κανών, ακοινώνητον εκλαμβάνει κατά την δευτέραν σημασίαν» ΠΗΔΑΛΙΟΝ, σελ. 13. Ο Βαλσαμών, ερμηνεύοντας τον όρο ακοινώνητος του ΙΣΤ' Κανόνα της Α' Οικουμενικής Συνόδου, αναφέρει σχετικά: «Τους δε μετακαλουμένους κληρικούς παρά των χειροτονησάντων αυτούς, και μη πειθομένους αναστρέφειν, ακοινωνήτους αυτοίς είναι ήγουν μη παραχωρείσθαι συνιερουργείν τούτοις· εις τούτο γαρ το μη κοινωνείν εκλαμβάνεται· ου μην εις το μη εκκλησιάζειν, ή εις το μη μεταλαμβάνειν των αγιασμάτων, ακουλούθως πάντως τω ΙΕ' αποστολικώ κανόνι, τω διοριζομένω μη λειτουργείν τους τοιούτους», Ράλλη –Ποτλή, Τόμος Β, σελ. 150.

³⁴ Βλ. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, Τόμος Β' σελ. 14, κ. εξ., Νικοδήμου Μίλας, *Το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, σελ. 707 κ. εξ. Κωνσταντίνου Ράλλη, *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σελ. 119 κ. εξ., ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟ, *Σύστημα*, τ. Γ', σελ. 321 κ. εξ., 500 κ. εξ., Αγίου Νικοδήμου του αγιορείτου, *Ερμηνεία του Ι Κανόνος των Αγίων Αποστόλων*, ΠΗΔΑΛΙΟΝ, σελ. 13, ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ ΑΜΙΛΚΑ, *Κανονικόν δίκαιον*, Τόμος 2ος, σελ. 82, λήμμα Ακοινωνησία και Τόμος 3ος, σελ. 996, λήμμα Αφορισμός. Για το θέμα σπουδαία είναι η σύγχρονη και επί τούτω γραφείσα μελέτη του Καθηγητού Βλασίου Φειδά *Η Εκκλησιαστική ακοινωνησία μεταξύ επιτιμίου και ποινής*, εν· ΕΚΚΛΗΣΙΑ, 15 Νοεμβρίου 1994, σελ. 684 κ. εξ.

³⁵ Η άλλη σημασία του όρου αφορισμός: προσδιορίζω, οριοθετώ, επισημαίνω. Για περισσότερα βλ. το σχετικό λήμμα στο «*Μέγα λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*» του Δ. Δημητράκου.

απονομής της δικαιοσύνης³⁶, μέχρι την ανάλυση της χρήσης της εν λόγω ποινής ως μέσου πρόληψης και καταστολής αξιόποινων πράξεων, αλλά και διασφάλισης της ενότητας της Ορθόδοξης εκκλησίας.

Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω σχετίζεται ακριβώς με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η ποινή του αφορισμού για την επίτευξη όσων προαναφέρθηκαν ανωτέρω. Προτού, όμως, δοθεί απάντηση σε τούτο το εύλογο ερώτημα, κρίθηκε απαραίτητο να αναλυθεί η λειτουργία του υπό έρευνα επιτιμίου, τα επιμέρους δηλαδή στοιχεία που το συνθέτουν, ποια πρόσωπα έχουν τη δικαιοδοσία να το επιβάλλουν και να το άρουν - σε ποια πρόσωπα επιβάλλεται, για τα οποία γίνεται λόγος στην αμέσως επόμενη ενότητα που ακολουθεί.

³⁶ Γίνεται λόγος για τη χρησιμοποίηση της ποινής του αφορισμού ως δικονομικού μέσου στη θέση του όρκου για τη διασφάλιση της εγκυρότητας της μαρτυρίας του καταθέτοντος ενώπιον της δικαιοσύνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΦΟΡΙΣΜΟΥ

§ 4. Στοιχεία του αφορισμού

I. Επιβολή

Ως γνήσιοι διάδοχοι του έργου των Αποστόλων, οι επίσκοποι³⁷, στο πλαίσιο της άσκησης της διοικητικής και πνευματικής τους εξουσίας, απέκτησαν, σύμφωνα με τη δογματική και τις κανονικές αποφάσεις της Εκκλησίας, το επισκοπικό δικαίωμα³⁸ του αφορίζουν. Ασκούν τη δικαστική εξουσία δια του μυστηρίου της μετανοίας ή εξομολόγησης, οπότε επιβάλλουν στους εξομολογουμένους τα επιτίμια τα οποία προβλέπονται από τους Ιερούς Κανόνες, ήτοι προσωρινό αποκλεισμό από τη Θεία Κοινωνία, αυστηρότερη νηστεία από την κανονική, ελεημοσύνες κ.τ.λ., τα οποία έχουν παιδαγωγικό και όχι εκδικητικό σκοπό³⁹. Άλλωστε, σκοπός της επιβολής των επιτιμίων δεν είναι η απομάκρυνση του επιτιμώμενου από τους κόλπους της Εκκλησίας, αλλά η επάνοδος του στο δρόμο του Θεού μέσα από την αληθινή, έμπρακτη μετάνοιά του.

Το δικαίωμα του αφορίζουν⁴⁰ ανήκει αποκλειστικά στους επισκόπους⁴¹, οι οποίοι προΐστανται των εκκλησιαστικών περιφερειών και όχι σε ιερωμένους με

³⁷ Οι επικεφαλής των τοπικών εκκλησιών ήταν οι επίσκοποι, όρος που θα αντικατασταθεί μετέπειτα από εκείνον του μητροπολίτη, στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονται ενδεχομένως και επίσκοποι.

³⁸ Πρόκειται για επισκοπικό προνόμιο το οποίο θεωρείται δεδομένο και αυτονόητο, γεγονός που επιβεβαιώνεται από κείμενα των Πατέρων της εκκλησίας, εκκλησιαστικούς κανόνες και αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων: Το δικαίωμα του αφορίζουν που έλαβαν οι Απόστολοι από τον ιδρυτή της Εκκλησίας, τον Ιησού Χριστό, κληροδοτήθηκε αναλλοίωτο στους προεστώτες της ευχαριστιακής συνάξεως, τους επισκόπους και ως εκ τούτου, η εξουσία αυτή που τους απονεμήθη ανάγεται στον Χριστό, για αυτό και είναι αδιαμφισβήτητη.

³⁹ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαθήματα*, σελ. 206· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Επιτομή*, σελ. 168.

⁴⁰ Για την ιδιαιτερότητα της εκκλησιαστικής ποινής βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «*Τινά περί χάριτος των εκκλησιαστικών ποινών. Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 155 ν. 5383/1932 ως ετροποποιήθη*», Νέον Δίκαιον 30 (1974) 88 επ.= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ζητήματα* σελ. 1 επ.

⁴¹ Έτσι και ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Διαπάλη*, σελ. 72: «.....ακόμη και αυτός ο αφορισμός, που έχει τυχόν επιβληθεί, είναι δυνατόν να συγχωρεθεί, αφού το δικαίωμα του δεσμεΐν και λύειν έχει μεταφερθεί στον Επίσκοπο».

κατώτερο βαθμό⁴². Εξαίρεση σε αυτήν την γενική απαγόρευση προβλέπεται στην περίπτωση που ο ίδιος ο επίσκοπος εξουσιοδοτήσει σχετικώς κατώτερο ιεραρχικά ιερωμένο να πράξει τούτο.

Εκτός, όμως, από τους επισκόπους και τον ανώτατο προϊστάμενο της Ορθοδοξίας, τον Οικουμενικό πατριάρχη, το δικαίωμα του αφορίζει διαθέτει και μια σειρά από ιερωμένους στους οποίους δύναται να το παραχωρήσει ο πατριάρχης.

Το ως άνω δικαίωμα μπορεί να μεταβιβασθεί σε απεσταλμένους του οικουμενικού πατριάρχη, *τους έξαρχους*, αλλά και σε επιτρόπους των εξάρχων (*απλούς ιερείς*) μετά σχετικής γραπτής πατριαρχικής διαπίστευσης, ήτοι συστατικού γράμματος-ενταλήριου. Σε αυτό περιγράφονται τόσο οι αρμοδιότητες του πατριαρχικού εντολοδόχου όσο και το εύρος της εξουσία του, ανάλογα με το σκοπό και της αποστολής του και των δυσκολιών αυτής.

Στους έχοντες το δικαίωμα του αφορίζει συγκαταλέγονται, εκτός από τις κατηγορίες προσώπων που αναφέρθηκαν ήδη, και οι ηγούμενοι μονών. Οι ηγούμενοι των μονών αποτελούν την προσωποποίηση της διοικήσεως και της οργάνωσης της μονής όντας υπεύθυνοι για την ορθή και εύρυθμη λειτουργία αυτής. Μπορεί να μην ανήκουν σε ιδιαίτερο βαθμό ιεροσύνης, είναι εντούτοις ιερομόναχοι με αυξημένα μάλιστα καθήκοντα και ευρύτατες αρμοδιότητες. Με την ιδιότητά τους αυτή του «διοικητή» της μονής μπορούν να επιβάλλουν επιτίμια στους μοναχούς που υπάγονται στη μονή της δικαιοδοσίας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα τυπικά των μονών της βυζαντινής

⁴² Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Χρυσάνθος Ιεροσολύμων στην πραγματεία του περί αφορισμού καταρχήν: «δέν δύναται νά αφορίση εκείνος όπου έχει μόνην έξουσίαν εις τα πνευματικά... τουτέστιν ό εξομολογητής και πνευματικός πατήρ, αν δηλαδή ό τοιούτος πνευματικός ή δέν έχη έξουσίαν εις τα έξω καθ' αυτόν, ή δέν τήν έλαβεν άπο τον προεστώτα' χρεία είναι λοιπόν εκείνος όπου αφορίζει νά έχη έξουσίαν δικαιοδοτικήν, και να είναι κριτής εις τήν έκκλησίαν δια τούτο ουδέ οι εφημέριοι τών εκκλησιών, ουδέ οι τυχόντες ιερείς δύνανται νά αφορίσουν δι αυτοί δέν έχουν κυρίως έξουσίαν εις τα εξωτερικά δικαιοδοτικήν, και όχι μόνον αυτοί άλλα και όσοι άλλοι δέν έχουσι προνόμιον δικαιοδοσίας, ή έκ του κανόνος, ή έκ της συνηθείας και του έθους, δέν δύνανται νά αφορίσουν», Μ.Π.Τ. (Ε.Β.Ε.), χφ. 69, φ. 4ν, αφήνοντας, ωστόσο, ανοιχτό το περιθώριο απόκλισης από την σχετική απαγόρευση για λόγους «συνήθειας» και «έθους».

περιόδου⁴³ όπου δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι ο ηγούμενος⁴⁴ της μονής ήταν *primus solus*, η ίδια η μονή (!) καθότι ήταν το πρόσωπο εκείνο που συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του -άρα και της δυνατότητας επιβολής επιτιμίων- σε σημείο δεσποτικό. Εκτός από την επιβολή επιτιμίων στους μοναχούς της μονής, στο πλαίσιο της του αυτεξούσιου και αυτοδέσποτου⁴⁵ της μονής προβλέπονταν κατά κανόνα στο τυπικό αυτής αρές και αναθέματα⁴⁶ εναντίον οποιουδήποτε επιχειρούσε να την καταλύσει με τη βία ή να την υπαγάγει στη δικαιοδοσία του⁴⁷.

Ο μεγάλος αφορισμός ή ανάθεμα, που είναι η βαρύτερη ποινή, καθώς συνεπάγεται τη διακοπή κάθε δεσμού του αφορισμένου με την Εκκλησία, με τις ειδικότερες συνέπειες που απορρέουν από την απώλεια της ιδιότητας του μέλους της⁴⁸, επιβάλλεται σε έσχατη ανάγκη και εφόσον τα άλλα μέσα αποδείχθηκαν χωρίς αποτέλεσμα⁴⁹, ενώ σύμφωνα με τα άρθρα 4 περίπτωση

⁴³ Για την έννοια και τις κατηγορίες των τυπικών βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τυπικά*, § 2, σελ 29-35.

⁴⁴ Για τον ηγούμενο των μονών της βυζαντινής περιόδου και τις εξουσίες του βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τυπικά*, σελ. 193-204 και ιδιαίτερα σελ. 205.

⁴⁵ Για το αυτοδέσποτο, αυτεξούσιο και ελεύθερο των μονών της βυζαντινής περιόδου βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τυπικά*, § 21, σελ. 171 επ.

⁴⁶ Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τυπικά*, σελ. 176 υποσ. 37.

⁴⁷ Σημειώνεται ότι ειδικά επί σταυροπηγιακής μονής απαιτούνταν, για την επιβολή της ποινής του μεγάλου αναθέματος, η προηγούμενη έγκριση του οικουμενικού πατριάρχη.

⁴⁸ Η ιδιότητα του μέλους της Εκκλησίας κατά τη δογματική διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν χάνεται ούτε με το θάνατο του πιστού. Οι «κεκοιμημένοι» μεταβαίνουν απλώς από τον κόσμο της φθοράς σε εκείνον της αφθαρσίας και μεθίστανται από την στρατευόμενη στη θριαμβεύουσα Εκκλησία. Βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ – ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗ, *Στοιχεία Ελληνικού και Κυπριακού Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σελ. 87, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016.

⁴⁹ Η ποινή αυτή επιβαλλόταν κατά το παρελθόν επί αιρετικών, κυρίως την περίοδο των μεγάλων χριστολογικών δογματικών ερίδων, αλλά και αργότερα. Βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, σελ. 244 υποσ. 25, σχετικά με τον αφορισμό του Θεόφιλου Καΐρη, του Ανδρέα Λασκαράτου, του Εμμανουήλ Ροΐδη και του Νίκου Καζαντζάκη. Πρβλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ,

θ' και 6 παρ. 3 του ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, Ν. 590/1977, προβλέπεται ρητά ότι ο μεγάλος αφορισμός επιβάλλεται από το ανώτατο ιεραρχικά όργανο διοικήσεως της Ε.τ.Ε., την Ι.Σ.Ι. κατά τα οριζόμενα από τους Ιερούς Κανόνες και απαιτείται για τη σχετική απόφαση αυξημένη πλειοψηφία των 2/3 του όλου αριθμού των μελών της (όχι των παρόντων).

II. Λύση

Για την άρση της ποινής του αφορισμού ισχύει ο γενικός κανόνας σύμφωνα με τον οποίο: «Ο δήσας και λύειν δύναται»⁵⁰, ο ιεράρχης δηλαδή που τον επέβαλε, έχει και τη δικαιοδοσία άρσης αυτού. Η πράξη επιβολής της ποινής του αφορισμού είναι στενά συνδεδεμένη με το πρόσωπο που την επέβαλε σε τέτοιο βαθμό⁵¹, ώστε και ο ίδιος ο πατριάρχης σεβόμενος το πνεύμα του ως άνω κανόνα, αποφεύγει συνήθως να άρει επιτίμια που έχουν επιβάλλει άλλοι μητροπολίτες. Η άρση του αφορισμού, ωστόσο, είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί όχι μόνον από τον ιερωμένο από τον οποίο επεβλήθη αλλά

Ανδρέας Λασκαράτος, Η δίκη του για εξύβριση της θρησκείας και η άρση του αφορισμού του (με βάση ανέκδοτα έγγραφα), εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2011, σελ. 9 επ.

⁵⁰ Κατά τον Αριστηνό «τον αφορισθέντα παρ' επισκόπου κληρικών, εάν μείζων σύνοδος προσδέξοιτο, ή κατακρίνετε, στεργέτω την απόφασιν. Ό δήσας και λύειν δύναται. Δια τούτο γουν τον έπιτιμηθέντα παρ' επισκόπου κληρικών, και αφορισθέντα, ού δει παρ' έτερου δεχθήναι ως άνεπιτίμητον, ει μη παρ' αύτου λυθη του δεσμήσαντος. Ει δέ σύνοδος τον αφορισθέντα έξετάσσει, και παραλόγως εϋροι τον αφορισμον έπενεχθέντα, δύναται το κακώς γενόμενον διορθουσαι, και λύειν αυτόν, και ή περί τούτου απόφασις μένει βεβαία», ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. 3, σελ. 138.

⁵¹ Για περισσότερα βλ. Ρόδιος Ν., *Σύνοψις τών θείων και Ιερών τής Έκκλησίας μυστηρίων, εις ώφέλειαν τών Ιερέων... έξήγησις τών δέκα εντολών... περί εκκλησιαστικών έπιτιμίων, και περί τής εκκλησιαστικής ακολουθίας. Βιβλίον ώφελιμον, και πολλά χρειαζόμενον δια τους 'Ιερείς, και δια κάθε λογής ανθρωπον*, Ρώμη 1633 (Legrand, Β.Η. 17. 1, 224), σελ. 210-21.

και από άλλον ιερωμένο⁵², εφόσον το δικαίωμα αυτό μεταβιβασθεί, κάτι που συμβαίνει και στην περίπτωση επιβολής του επιτιμίου, κατά τον τρόπο που αναλύθηκε στην αμέσως προηγούμενη ενότητα. Ένα ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι ποιός έχει τη δικαιοδοσία άρσης της ποινής του αφορισμού όταν ο ιερωμένος που τον επέβαλε έχει αποβιώσει. Σε αυτήν την περίπτωση, τη λύση του αφορισμού αναλαμβάνει έτερος μητροπολίτης, που συνήθως είναι ο διάδοχος του αποβιώσαντος μητροπολίτη ή ο πατριάρχης. Για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της άρσης του επιτιμίου του αφορισμού κρίνεται αναγκαία η διάκρισή του σε δύο περιπτώσεις: αυτής των ζώντων αφορισμένων και εκείνης των νεκρών αφορισμένων.

Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, αυτής της άρσεως του αφορισμού ζώντων αφορισμένων⁵³, απαιτούνται δύο στοιχεία, αυτό της μετάνοιας του αφορισθέντος και ακολούθως η επανόρθωση της αδικίας. Για τη λύση του επιτιμίου απαιτείται σχετικό αίτημα του αφορισθέντος - τιμωρηθέντος ο οποίος προσφεύγει στα αρμόδια όργανα της Εκκλησίας, εκφράζοντας την ειλικρινή του μετάνοια, συνήθως με τη μορφή επιστολής μετάνοιας. Η διαδικασία δηλαδή λύσεως του επιτιμίου, είναι η ακριβώς αντίστροφη σε σχέση με τη διαδικασία επιβολής, καθώς εδώ μερίμνει του ιδίου του αφορισμένου εκκινεί η τελευταία (στην περίπτωση της επιβολής του επιτιμίου τη διαδικασία εκκινεί ο εκάστοτε ιεράρχης).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν περιπτώσεις άρσεως της ποινής του αφορισμού από τον πατριάρχη, καίτοι δεν είχε επιβάλλει ο ίδιος το επιτίμιο⁵⁴,

⁵² Το δικαίωμα της άρσεως της ποινής μεταβιβάζεται δηλ. από τον πατριάρχη στους μητροπολίτες, καθώς και από τον πατριάρχη στους πατριαρχικούς έξαρχους.

⁵³ Για περισσότερα βλ. την αναλυτική ανάπτυξη του θέματος στη μελέτη του ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, Ο *αφορισμός*, σελ. 145-153.

⁵⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ομαδικό αφορισμοί η άρση των οποίων επερχόταν –εκ των πραγμάτων- με ομαδική λύση αυτών από τον πατριάρχη. Έτσι συνέβη τον Ιούνιο του έτους 1958 με τον (τότε) πατριάρχη Ματθαίο Β' να αφορίζει μαζικά κατοίκους χωριών της Καλαμπάκας διότι έκοπταν ξύλα από τις μονές των Μετεώρων (!), Βέης Ν., *Έκθεσις παλαιογραφικών και τεχνικών ερευνών εν ταις μοναίς των Μετεώρων, κατά τα έτη 1908 και 1909*, Αθήνα, 1910, σελ. 54, αρ. 40: ανέκδοτο).

καθώς και οι περιπτώσεις καθαιρέσεων⁵⁵ μητροπολιτών ή/και πατριαρχών στις οποίες ταυτόχρονα με την απώλεια του βαθμού και της ιερατικής ιδιότητας, λαμβάνει χώρα και η άρση των αφορισμών που είχαν επιβάλλει προ της καθαιρέσεώς των. Η τύχη των αφορισμών αυτών κρίνεται από την ανώτατη εκκλησιαστική αρχή, δηλαδή το πατριαρχείο, κάτι που επιτάσσει τόσο το γράμμα όσο και το πνεύμα του εκκλησιαστικού δικαίου. Τέλος, εκτός από αυτές τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, υπάρχουν και ξεχωριστές περιπτώσεις επιτιμίων που αίρονται μετά θάνατον του έχοντος εν ζωή επιβάλλει αυτά με δήλωση τελευταίας βούλησης, δηλαδή με διαθήκη⁵⁶. Η

⁵⁵ Για την ποινή της καθάρσεως βλ. Σακελλαρόπουλο, όπ.π., § 106 σελ. 411-412· ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ - ΜΙΛΑΣ, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιον*, § 153 σελ. 718-719· ΡΑΛΛΗ, *Ποινικόν*, § 1 σελ. 1-32· ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Συμβολαί*, σελ. 1291· ΡΑΛΛΗ, *Εγχειρίδιον*, § 24 σελ. 103-106· ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Ενασχολήσεις*, § 16 σελ. 75-78· ΡΑΜΜΟ, § 39 σελ. 98-101· ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 235· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟ, *Σύστημα*, τ. Γ', σελ. 264-295· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Έκκλησιαστικόν* § 54 σελ. 276-277· ΤΡΩΙΑΝΟ, σελ. 421-422· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Μαθήματα*, σελ. 207· ΦΕΙΔΑ, *Ιεροί Κανόνες*, σελ. 116· ΤΡΩΙΑΝΟ - ΠΟΥΛΗ, σελ. 573-576· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Επιτομή*, σελ. 169· Πουλής Γεώργιος Α., *Εκκλησιαστικό Ποινικό δίκαιο, Δοκιμές πολλαπλής ανάγνωσης*, όπ.π., σελ. 53-54· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστικό δίκαιο*, σελ. 544-545· ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο*, § 49 σελ. 270· Για το ανεξάλειπτο (ή ανεξίτηλο) ή μη της ιερωσύνης από την ποινή της καθάρσεως βλ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Συμβολαί*, σελ. 70-74· ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Ενασχολήσεις*, § 16-17 σελ. 75-81· Αναστασίου Π. Χριστοφιλόπουλου, *Η οργάνωσις της Εκκλησίας της Ελλάδος, Συμβολή εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον κατά την εν Ελλάδι ισχύν του*, Εκδοτικός Οίκος Δημ. Τζάκα & Στεφ. Δελαγραμμάτικα, Αθήναι 1949, σελ. 96-104· ΑΛΙΒΙΖΑΤΟ ΑΜΙΛΚΑ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 144-147· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Έκκλησιαστικόν* § 34 σελ. 151. Τσούρκα Δήμου, *Τα έκτακτα δικάστηρια: Συμβολή στην ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 8 § 2 του Συντάγματος*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 136· ΜΠΟΥΜΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 203-204· ΤΡΩΙΑΝΟ - ΠΟΥΛΗ, σελ. 242-243· ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο*, § 25 σελ. 126-127· Από τη νομολογία βλ. Ολ.Α.Π. 378/1980, *ΠοινΧρ Λ' (1980)* σελ. 568-570.

⁵⁶ Τον γενικό κανόνα «Ο δήσας και λύειν δύναται» επιβεβαιώνει και ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδας Πορφυρίου (30-09-1643) στη διαθήκη του στην οποία μεταξύ άλλων λέγει: «*οποιους χριστιανούς έκαταράσθηκα, άφώρεσα και αναθεμάτισα, τους δίδω τώρα τήν συγχώρησιν και εύλογίαν και τους έχω συγχωρεμένους και ευλογημένους παρά πατρός, υίου και αγίου πνεύματος· τό ομοίως γυρεύω και έγώ ό ταπεινός άπ' αυτούς και άπό πάσα όρθόδοξον χριστιανόν*», Βαρναλίδης Σ. Λ., *Ο φιλενωτικός αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Πορφύριος*

πρακτική αυτή αποσκοπούσε στην ελάφρυνση της ψυχής του διαθέτη εν όψει της επικείμενης κρίσεως ενώπιον του Θεού λίγο πριν αποδημήσουν εις Κύριον.

Η δεύτερη περίπτωση, αυτή της άρσης του αφορισμού νεκρών αφορισμένων, εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της δογματικής της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την οποία η ποινή του αφορισμού μπορεί, εκτός από το να επιβληθεί και να αρθεί μετά θάνατον. Απαραίτητη προϋπόθεση για την άρση της ποινής και σε αυτήν την περίπτωση, είναι η τήρηση των κανονικών διατυπώσεων, η οποία συνίσταται αφενός στην κανονική επιβολή της ποινής για αμάρτημα το οποίο τιμωρείται με αφορισμό και αφετέρου η βούληση να αποκατασταθούν οι κανονικότητες δια της συγχωρητικής ευχής⁵⁷ με την οποία τελειούται η άφεση των αμαρτιών και κορυφώνεται η μετάνοια. Αποτελεί δε αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης στο πλαίσιο της νομοκανονικής θεώρησης του αφορισμού, απασχολώντας ευρύτατα θεολόγους και νομικούς. Η περιπτωσιολογία⁵⁸ και εδώ είναι πλουσιότατη.

Το πρώτο ζήτημα που γεννάται, συνδέεται άμεσα με μία από τις συνέπειες της επιβολής του μεγάλου αναθέματος, η οποία είναι η στέρηση της εκκλησιαστικής κηδεύσεως⁵⁹. Η εν λόγω ποινή συνεπάγεται τη στέρηση του

Παλαιολόγος (f 1643) και η συμμετοχή αυτού εις τάς συνωμοτικές ενεργείας εναντίον Κυρίλλου του Λουκάρεως, Μακεδονικά 19 (1979) σελ.155.

⁵⁷ Για τις συγχωρητικές ευχές βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Διαπάλη*, σελ. 72, υποσ. 23.

⁵⁸ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 157-161.

⁵⁹ Για την ποινή της στέρησης της εκκλησιαστικής κηδεύσεως βλ. ενδεικτικά ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ - ΜΙΛΑΣ, *Το εκκλησιαστικόν δίκαιον*, § 152 σελ. 712-713· ΡΑΛΛΗ, *Ποινικόν*, § 18 σελ. 185-209· ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Συμβολαί*, σελ. 106-107· ΡΑΛΛΗ, *Εγχειρίδιον*, § 38 σελ. 122-124· ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ, *Ενασχολήσεις*, § 16 σελ. 75-78· ΡΑΜΜΟ, § 54 σελ. 111-112· ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 234-235· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟ, *Σύστημα τ. Γ΄*, σελ. 332-334· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ, *Εκκλησιαστικόν* § 53 σελ. 275· ΤΡΩΙΑΝΟ, σελ. 421· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Μαθήματα*, σελ. 207· ΜΠΟΥΜΗ, *Κανονικόν δίκαιον*, σελ. 204 και 241-243· ΤΡΩΙΑΝΟ - ΠΟΥΛΗ, σελ. 571-572· ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ, *Επιτομή*, σελ. 169· ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο*, § 48 σελ. 268-269· Πρβλ. Γ. Πουλή, Η στέρηση της εκκλησιαστικής κηδεύσεως, *Αρμ.* 38 (1984) σελ. 272-278· Η. Βουλγαράκη, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή*, εκδ. *Αρμός*, 2000, σελ. 141· Πρωτοπρεσβύτερου Χρ. Γ. Χαχαμίδη, «Εκκλησιαστική κηδεύση και ταφή ή καύση»,

δικαιώματος να ταφεί το σώμα με τη συνοδεία των ευχών της Εκκλησίας, με παράλληλη απαγόρευση τέλεσης μνημοσύνων υπέρ αναπαύσεως της ψυχής, που προβλέπει η Ορθόδοξη Εκκλησία. Άπαξ λοιπόν και επιβληθεί η ποινή του αφορισμού, το σώμα του αφορισθέντος παραμένει κατά τη χριστιανική διδασκαλία, αδιάλυτο. Επομένως, το ερώτημα που ανακύπτει είναι αν μπορεί ο αδιάλυτος αφορισμένος να συγχωρεθεί από την Εκκλησία «.....ίνα λυτρωθη εκ του δεσμού». ⁶⁰ Η απάντηση στο ερώτημα τούτο είναι θετική· Ο αδιάλυτος αφορισμένος μπορεί να λυτρωθεί εφόσον μεσολαβήσουν οι συγγενείς του, στην περίπτωση όμως που έχουν διαλυθεί οι τρίχες του, απαιτείται η εκταφή του λειψάνου και η μεταφορά αυτού σε άλλο τάφο. Τέλος, στον νομοκάνονα του Μαλαξού ⁶¹ διαβάζουμε ότι αν επιβληθεί ανωνύμως η ποινή του αφορισμού σε κάποιον που διέπραξε το αδίκημα της κλοπής, αυτός θεωρείται αφορισμένος και επομένως θα υποστεί τις συνέπειες του επιτιμίου μετά θάνατον, ήτοι, μεταξύ άλλων και αυτή του αδιάλυτου σώματος. Μόνο με την αποκατάσταση της τάξης των πραγμάτων, με την επιστροφή δηλαδή των κλοπιμαίων στον κύριό τους, αίρεται η ποινή. Πώς, όμως, θα αποκατασταθεί η αδικία από κάποιον που έχει αποβιώσει; Τον ρόλο της αποκατάστασης της αδικίας αναλαμβάνουν, σύμφωνα με τον Μαλαξό, οι συγγενείς του αφορισμένου. Επομένως, παρατηρούμε ότι εναπόκειται στη διακριτική τους ευχέρεια η άρση (και επομένως λύτρωση της ψυχής) ή μη του υπό εξέταση επιτιμίου σε βάρος του αποβιώσαντος.

Νομοκανονικά 2/2015, σελ. 123-136· ΠΟΥΛΗ, Νομοθετικά, σελ. 294-298 και 682-684· Ε.Χ. Ανδρουλακάκη, «Εκκλησιαστική κήδευση και ταφή ή καύση», Νομοκανονικά 2/2015, σελ. 205-210· Λ. Β. Κασίρα, «Εκκλησιαστική κήδευση και ταφή ή καύση», Νομοκανονικά 2/2015, σελ. 211-218· Γ. Ι. Ανδρουτσόπουλου - Β. Κ. Μάρκου, «Νομοθετικές παλινωδίες περί την καύση των νεκρών», Νομοκανονικά 1/2016, σελ. 53-88 και ιδίως σελ. 81-88.

⁶⁰ Δ. Γκίνης, *Ο Νομοκάνων του Μαλαξού ως πηγή δικαίου του μετά την Αλωσιν Έλληνισμού*, ΠΑΑ 13 (1938), σελ. 113-115.

⁶¹ Δ. Γκίνης, *Νομοκάνων του Μαλαξού ως πηγή δικαίου του μετά την Αλωσιν Έλληνισμού*, όπ.π., σελ. 402-403, ενώ για το πλήρες παράθεμα πρβλ. σελ. 355. Βλ. επίσης, Α. Γερούκη, *Από τον Νομοκάνονα του Μαλαξού: Αδικήματα, νοοτροπίες και κοινωνική Ιστορία*, Πρακτικά ΙΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 233-246.

Συμπερασματικά, με βάση τα όσα εκτέθηκαν ήδη, η ποινή του αφορισμού είναι μία ποινή η οποία δύναται να αρθεί με βάση τους κανόνες της Εκκλησίας και την περιπτώσιολογία που αναφέρθηκε, η άρση της οποίας καλύπτει ζώντες και νεκρούς. Η δυνατότητα ανάκλησης του υπό εξέταση επιτιμίου κινείται στο πλαίσιο της Ορθόδοξης δογματικής διδασκαλίας, η οποία διέπεται από το συγχωρητικό πνεύμα που αποσκοπεί στη διάσωση της ψυχής των αμαρτωλών.

§ 5. Κατηγορίες αφορισμού

Ο αφορισμός είναι γνωστός σε όλους μόνον ως ποινή. Η ταύτιση αυτή, εντούτοις, είναι λανθασμένη. Και τούτο, διότι συχνά λαμβάνει τη μορφή απειλής της επιβολής. Με αφορμή αυτό, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το φαινόμενο του αφορισμού αναλύοντας τις επιμέρους εκφάνσεις του, τις εκδοχές⁶² του και τις χρήσεις του, ούτως ώστε να προσδιοριστεί σαφώς η λειτουργία του και να διαλυθεί η όποια τυχόν σύγχυση που συχνά δημιουργείται σχετικά με το σημαινόμενο δια του όρου αφορισμός.

Σύμφωνα με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, όπως οι Απόστολοι έλαβαν απ' το Χριστό τη Θεία φώτιση, έτσι έλαβαν και το δικαίωμα να αφορίζουν. Από αυτούς, το δικαίωμα αυτό πέρασε διαδοχικά στους επισκόπους των εκκλησιών, οι οποίοι θεωρούνται και διάδοχοι των αποστόλων. Ο κατώτερος κλήρος δεν είχε το δικαίωμα να αφορίζει, με εξαίρεση όσους κληρικούς είχαν λάβει άδεια από τους επισκόπους τους. Προκειμένου να γίνει γνωστός όσο το δυνατό γρηγορότερα και σε περισσότερα άτομα, ο αφορισμός εκφωνούνταν σε επίσημες για την εκκλησία ημέρες, από μητροπολίτη ή ιερέα. Τέτοιου είδους μέρες ήταν οι Κυριακές, οι γιορτές αγίων κ.τ.λ. χωρίς βέβαια να αποκλείεται η εκφώνηση της ποινής σε άλλες μέρες. Κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο και, ιδιαίτερα, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι αναφορές στον αφορισμό είναι πολύ συχνές. Μελετώντας τις αναφορές αυτές είναι δυνατό να διακρίνουμε διαφορετικούς τρόπους χρήσης του αφορισμού, όπως ο αφορισμός ως απειλή, ως δικονομικό μέσο, ο «αυτοαφορισμός» και ο καθαυτό αφορισμός.

I. Ο αφορισμός ως αόριστη απειλή

Ο αφορισμός είναι δυνατόν να χρησιμοποιείται ως αόριστη απειλή, δηλαδή οι υπογράφωντες για παράδειγμα ένα έγγραφο απειλούν όποιον παραβεί τα συμφωνηθέντα ότι θα υποστεί όλες τις φοβερές συνέπειες που επιφέρει η ποινή του αφορισμού. Παρόμοιες απειλές αφορισμού συναντούμε συχνά σε

⁶² Για τα «είδη» του αφορισμού βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 167 και επ.

δωρεές βιβλίων, διαθήκες κ.τ.λ., καθώς, με αυτόν τον τρόπο, διασφαλιζόταν ότι σε περίπτωση παράβασης των συμφωνηθέντων, ο παραβάτης θα τιμωρούταν. Το κυριότερο πρόβλημα που ανακύπτει εδώ αφορά την εξαγγελία της ποινής, η οποία, κατά τον Συμεών⁶³, μάλλον επέρχεται αυτόματα, τακτική που δεν συνάδει με το δίκαιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁶⁴. Πρόκειται συνεπώς για απειλή ποινής, προ της τέλεσης του αδικήματος, που σκοπός της είναι ή ανάσχεση πράξης και όχι ή εκδίκηση της για την κατάγνωση της προβλεπόμενης ποινής⁶⁵. Ο αφορισμός⁶⁶ που προβλέπεται, ως εκκλησιαστική ποινή, φαίνεται διαρκής και με επώδυνες έννομες συνέπειες.⁶⁷

II. Ο αφορισμός ως δικονομικό μέσο

⁶³ Βλ. τη Διδακτορική διατριβή Γεωργίου Α. Πούλη, *Οί απόψεις του Αγίου Συμεών, Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, για τα εκκλησιαστικά αδικήματα*, (Ιστορική προσέγγιση), Θεσσαλονίκη, 1998.

⁶⁴ Βλ. E. Herman. Hat die byzantinische Kirche von selbst eintretende Strafen (poena latae sententae) gekannt? BZ 44 (1951), σελ. 258 έπ., κυρίως 263.

⁶⁵ Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Περί τοῦ αφορισμοῦ κατά τό Ἐκκλησιαστικόν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Εκκλησίας, όπ.π., σελ. 53.

⁶⁶ Αν. Χριστοφιλοπούλου, *Ἐκκλησιαστικόν ποινικόν δίκαιον. Ἐξομολόγησις καί αφορισμός, εἰς "Θέματα βυζαντινοῦ εκκλησιαστικοῦ δικαίου ενδιαφέροντα τὴν σύγχρονον πρακτικὴν"*, Ἀθήναι 1957, σελ. 64- 73, εἰς σελ. 68 έπ.· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟ. *Σύστημα* κ.λπ. (σημ. 11), σελ. 321 έπ. καὶ 334 έπ.· Ράλλη, *Ποινικόν Δίκαιον* κ.λπ. (σημ. 11), σελ. 135 έπ.· Τρωιάνου. *Παραδόσεις εκκλησιαστικοῦ δικαίου* κ.λπ. (σημ. 186), σελ. 417 έπ.· βλ. καί Ε. Ρούσσου. *Λεξιλόγιον Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Ι, Βυζαντινόν Δίκαιον*, Ἀθήναι 1948, σελ. 98. λήμμα αφορισμός.

⁶⁷ Βλ. Δυοβουνιώτου. Περί τοῦ αφορισμοῦ κ.λπ., όπ.π., (σημ. 188), σελ. 78 έπ.· Δ. Ζωμπολίδη, Ὁ αφορισμός ἢ τό ανάθεμα ἢ εσχάτη τῶν ποινῶν ἐν τῷ Κανονικῷ Δικαίῳ τῆς Ὁρθοδόξου ανατολικῆς Ἐκκλησίας, *Νέοι Πανδέκται* 5 (1906), σελ. 209- 212· Κ. Μ. Ράλλη. *Περί τῶν μυστηρίων τῆς μετανοίας καί τοῦ εύχελαίου κατά τό δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1905*, σελ. 49 έπ.

Ως δικονομικό μέσο, ο αφορισμός συναντάται στις διαδικασίες της δικαιοσύνης⁶⁸ και στην επικύρωση δημοσίων πράξεων. Συγκεκριμένα, υπάρχουν περιπτώσεις όπου είτε οι μάρτυρες, είτε οι διάδικοι απειλούνται με αφορισμό, σε περίπτωση που η κατάθεσή τους είναι ψευδής. Η χρησιμοποίηση του αφορισμού ως δικονομικού μέσου, εδώ, επιτελούσε, κατά κύριο λόγο, δύο βασικούς σκοπούς: την ανεύρεση της αλήθειας και την ενίσχυση του κύρους της μαρτυρικής κατάθεσης. Η εκφοβιστική δύναμη⁶⁹ του εν λόγω επιτιμίου ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να επικρατήσει η χρήση του αντί του όρκου(!)⁷⁰. Όσον αφορά τώρα την ενίσχυση του κύρους των δημοσίων πράξεων, ο αφορισμός χρησιμοποιείτο προκειμένου να δεσμεύσει τα άτομα που αναλάμβαναν υποχρεώσεις απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Παρόλο που τη διεκπεραίωση τέτοιων πράξεων αναλάμβαναν πρόσωπα εγνωσμένου κύρους, ήταν υποχρεωμένα, προκειμένου να διασφαλιστεί η κατά το μέτρο του δυνατού νόμιμη και ορθή περαίωση αυτών, να επικυρώσουν το κύρος της υπηρεσίας τους μέσω της αφοριστικής διαδικασίας⁷¹.

⁶⁸ Το επιτίμιο χρησιμοποιείται σε όλα τα επίπεδα απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης: στο συνοδικό δικαστήριο παρουσία του οικουμενικού πατριάρχη αλλά και στα τοπικά, επισκοπικά δικαστήρια στα όποια την δικαιοσύνη απονέμει ο επιχώριος εκκλησιαστικός προϊστάμενος· ακόμα χρησιμοποιείται και στα μικτά δικαστήρια· δηλαδή στα δικαστήρια τα οποία συναπαρτίζονται από δημογέροντες και τον επίσκοπο κάθε περιοχής.

⁶⁹ Η αφοριστική πράξη ως μέσο δικονομικό, παρόλο που δεν είναι ορθό να κριθεί από την αποτελεσματικότητά του, με την άσκηση της ψυχολογικής πίεσης στο μάρτυρα επιτελούσε με αξιομνημόνευτη επιτυχία το σκοπό του, που ήταν η εγκυρότητα και η αξιοπιστία της μαρτυρίας στο πλαίσιο της ορθής απονομής της δικαιοσύνης.

⁷⁰ Γίνεται λόγος για τη χρήση του επιτιμίου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως εύστοχα μαρτυρεί ο ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ο αφορισμός*, σελ. 177.

⁷¹ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσεως του αφορισμού σε δημόσιες πράξεις είναι τούτο της σύνταξης κτηματολογίου στο Καρδάκι της Κέρκυρας («Αναγραφή της Έμπαρουνίας του Σωτήρος Χριστού εις το Καρδάκι») το οποίο λαμβάνει χώρα στα τέλη του 1677· προκειμένου να γίνει ο καθορισμός των ορίων του τιμαρίου, που παραχωρείται στον Αλοίσιο Γραδενίγο, ο προβλεπτής Κερκύρας παραχώρησε το αντίστοιχο αποδεικτικό έγγραφο της βενετικής εξουσίας. Παράλληλα όμως ο πρωτοπαπαπιάς Κερκύρας Χριστόδουλος Βούλγαρης έδωσε

III. Αυτοαφορισμός

Σχετικά με τον «αυτοαφορισμό», πρέπει να διευκρινίσουμε ότι, ουσιαστικά, επρόκειτο για όρκο που έδινε κάποιος προκειμένου να τηρήσει τις υποσχέσεις του. Στην αντίθετη περίπτωση, δεχόταν να αφοριστεί. Τέτοιου είδους δεσμεύσεις αναλάμβαναν οι πιστοί, καθώς και οι κληρικοί ή οι λαϊκοί. Ο αυτοαφορισμός αποτελούσε ενισχυτικό και βεβαιωτικό⁷² των νόμιμων διεκδικήσεων και μέσο εξασφάλισης από τον υποσχόμενο κατά την ανάληψη της σχετικής υποχρέωσης. Ωστόσο, εμφανίζεται και με άλλες εκδοχές όπως σε περιπτώσεις χριστιανών που κατηγορούνταν άδικα, οι οποίοι δεσμεύονταν με τον όρκο τους ότι το δίκαιο είναι με το μέρος τους καθώς κατηγορούνται άδικα αρνούμενοι τις κατηγορίες που τους αποδίδονταν. Άλλη σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε ο αυτοαφορισμός, σχετίζεται με τις περιπτώσεις των άλογων και παράνομων αφορισμών. Συγκεκριμένα, η ίδια η Εκκλησία μέσω του αυτοαφορισμού επιχειρεί να ελέγξει το φαινόμενο των αφορισμών που επιβάλλονταν άδικα και καταχρηστικά σε βάρος των πιστών. Σε αυτήν την περίπτωση, ο αφορισμός λειτουργεί αντίστροφα και μετακυλίεται σε βάρος του αφορίσαντος, κάτι που προβλέπεται ρητά στον Δ΄ Κανόνα της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (Νίκαια 787) για τους αδικώς αφορίζοντας.

IV. Ο καθαυτό αφορισμός

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των διαφορετικών χρήσεων του αφορισμού δεν θα ήταν δυνατό να μη γίνει αναφορά στον καθαυτό αφορισμό. Ο καθαυτό

διαταγή στους ιερείς του νησιού «*ινα ποιήσωση τέλιον άφορεσμον κατ' εκείνους όπου κρατούν όκουπάδα πάσης λογής υποστατικών... [δσον καί] κατά εκείνων όπου ήξέρουν ή έχουν είδησιν εις τα άνωθεν όκουπάδα καί δεν ήθελαν έλθη*», Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας*, Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, τ. 2, 'Αθήνα 1969, σελ. 155-195, από κώδικα που έχει ο συγγραφέας στην κατοχή του.

⁷² Αντίθετα, καταχρηστική και ως αμάρτημα θεωρεί ο Νικόδημος ο Αγιορείτης την πράξη του αυτοαφορισμού της μορφής αυτής, Νικόδημος Αγιορείτης, *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθεια...*, γ΄ έκδ., Χίος 1887, σελ. 372-373.

αφορισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά η επιβολή της ποινής σε περίπτωση παράβασης των πατριαρχικών ή μητροπολιτικών εντολών. Τέτοιου είδους παραδείγματα συναντάμε σε πατριαρχικά έγγραφα των οποίων τις εντολές αν παραβεί κάποιος, αφορίζεται αυτόματα και βρίσκεται εκτός τους σώματος της Εκκλησίας. Άλλη χρήση του καθαυτό αφορισμού είναι η περίπτωση κατά την οποία ζητείται από κάποιον πιστό ο αφορισμός κάποιου άλλου, ο οποίος είτε τον αδίκησε σε οικονομικές συναλλαγές, είτε παραβίασε τα χριστιανικά ήθη. Βέβαια, στην περίπτωση αυτή, υπήρχε η δυνατότητα συγχώρεσης του ατόμου, άρσης του αφορισμού και επανένταξής του στο σώμα της Εκκλησίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ποινή του αφορισμού ήταν (και είναι) δυνατό να αρθεί. Τρόποι άρσης της ήταν είτε ευχές που έψελναν αρχιερείς, είτε τα συγχωροχάρτια, είτε η μεταμέλεια των αφορισθέντων, η οποία επιτυγχανόταν μέσα από τις ερωτήσεις που περιλαμβάνονταν στα εξομολογητάρια. Η έκδοση συγχωροχαρτιών ξεκίνησε για την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ήδη από το 15ο αιώνα, ενώ τα παλαιότερα συγχωροχάρτια που σώζονται είναι του 17ου. Το τελευταίο συγχωροχάρτι, σύμφωνα με το Φίλιππο Ηλιού⁷³, χρονολογείται στο 1955. Η αγορά συγχωροχαρτιών ήταν σύνηθες φαινόμενο για τη συγχώρεση των αμαρτιών και την άρση των αφορισμών, καθώς δεν προϋπέθετε την εξομολόγηση του πιστού. Τα συγχωροχάρτια εκδίδονταν από όλα τα Πατριαρχεία της Ανατολικής Εκκλησίας, διότι αποτελούσαν πηγή εσόδων για αυτά. Είναι εύκολο να καταλάβουμε πως η πορεία των συγχωροχαρτιών, όσο και των αφορισμών, είναι παράλληλη. Επιπλέον, ανάλογα με το είδος του αφορισμού υπήρχε και το ανάλογο συγχωροχάρτι. Τέλος, οι τιμές των συγχωροχαρτιών ποίκιλλαν ανάλογα με το είδος του αφορισμού που είχε επιβληθεί.

Να προσθέσουμε εδώ κάτι σημαντικό: Στην ακολουθία της κηδείας (μια από τις πιο σημαντικές συγκεντρώσεις του λαού του Θεού υπέρ των συνανθρώπων μας) περιλαμβάνονται δυο προσευχές που αποσκοπούν ακριβώς στο λύσιμο κάθε κατάρας, που πιθανόν έχει δώσει ιερέας ή

⁷³ Ηλιού Φίλιππος, *Τα Συγχωροχάρτια*, Τα Ιστορικά 1 (1983), σελ. 35-84, 3 (1985).

επίσκοπος στον άνθρωπο που κηδεύεται⁷⁴. Από αυτά τα αποσπάσματα, η Εκκλησία, στην επίσημη τελετή αποχαιρετισμού του νεκρού, προσεύχεται

⁷⁴ Με αναδημοσίευση στα νέα ελληνικά, από αυτή τη μετάφραση ολόκληρης της νεκρώσιμης ακολουθίας (κηδείας), είναι οι παρακάτω ευχές (προσευχές): 1 Κύριε και Θεέ μας, Εσύ που με την άρρητή Σου σοφία δημιούργησες τον άνθρωπο από το χώμα και του έδωσες ωραία μορφή και ομορφιά, τον στόλισες με τα χαρίσματά Σου σαν τίμιο και ουράνιο κτήμα Σου για να σε δοξάζει, επειδή τον έπλασες κατά την εικόνα και το ομοίωμά Σου. Αυτός όμως παρέβη την εντολή και το πρόσταγμα Σου και την εικόνα Σου που δέχτηκε δεν τήρησε όπως την παρέλαβε. Έτσι, για να μη μείνει αθάνατο το κακό που μπήκε στον κόσμο, από φιλανθρωπία διέταξες να διαλύεται η κράση και η μίξη αυτή και να κόβεται ο άρρηκτος δεσμός σώματος και ψυχής, ώστε η ψυχή να πηγαίνει εκεί από όπου προήλθε μέχρι την ημέρα της κοινής ανάστασης (των σωμάτων), το δε σώμα να διαλύεται εκεί από όπου δημιουργήθηκε (χώμα). Γι αυτό και εμείς σε παρακαλούμε τον άναρχο Πατέρα και τον μονογενή σου Υιό και το πανάγιο και ομοούσιο και ζωοποιό Άγιο Πνεύμα Σου, να μη παραβλέψεις το πλάσμα Σου, ώστε να απολεσθεί, αλλά το μεν σώμα του να διαλυθεί, η δε ψυχή να καταταχθεί στον χώρο των δικαίων. Ναι, Κύριε, ας νικήσει το αμέτρητο έλεός Σου και η φιλανθρωπία Σου. Και είτε ο δούλος Σου αυτός υπέπεσε σε κατάρα του πατέρα ή της μητέρας του ή σε δικό του ανάθεμα [δηλ. να αναθεμάτισε τον εαυτό του], ή με την συμπεριφορά του λύπησε κάποιον Ιερέα, ο οποίος του έβαλε άλυτο δεσμό ή έπεσε σε βαρύ αφορισμό από Αρχιερέα και από αμέλεια ή ραθυμία του δεν συγχωρήθηκε όσο ζούσε, συγχώρησέ τον από εμένα [=για χατίρι μου], αν και είμαι ανάξιος και αμαρτωλός. Και το μεν σώμα του διάλυσε την δε ψυχή του κατάταξε στις σκηνές των Αγίων Σου. Ναι, Κύριε ο Θεός, συ που έδωσες την εξουσία αυτή στους Αγίους Σου Μαθητές και Αποστόλους, ώστε να δίνουν άφεση, λέγοντάς τους: Όσα αν δέσετε και λύσετε, να είναι δεμένα και λυμένα, δι' αυτών και σε μας, αν και ανάξιους, την ίδια εξουσία έδωσες, λύσε τον κοιμηθέντα δούλο Σου από το ψυχικό και σωματικό αμάρτημα και ας είναι συγχωρημένος και σε αυτόν τον αιώνα και στον μελλοντικό, με τις πρεσβείες της Παναγίας και όλων των Αγίων Σου. 2 Δέσποτα του ελέους Κύριε Ιησού Χριστέ ο Θεός μας, Συ που έδωσες τα κλειδιά της ουράνιας βασιλείας στους Αγίους μαθητές και Αποστόλους και με την χάρη Σου τους έδωσες την εξουσία να δένουν και να λύνουν τις αμαρτίες των ανθρώπων, ώστε να είναι δεμένα στον ουρανό όσα έχουν δεθεί στην γη και λυμένα στον ουρανό όσα έχουν λυθεί στη γη. Εμάς τους ευτελείς και ανάξιους δούλους Σου αξίωσες να γίνουμε διάδοχοι της υπεραγίας δωρεάς και χάριτος με την φιλανθρωπία Σου, ώστε παρόμοια να δένουμε και να λύνουμε όσα συμβαίνουν στο λαό Σου. Αυτός αγαθέ βασιλιά συχώρησε δι' εμού του ταπεινού και ανάξιου δούλου Σου τον δούλο σου (κοιμηθέντα), αν κάτι ως άνθρωπος έκανε στην ζωή του. Και δώσε άφεση σε όσα ή με λόγια ή με έργα ή με το μυαλό του αμάρτησε, λύνοντας τον δεσμό με τον οποίο ή ο ίδιος σε στιγμή απροσεξίας ή από άλλη αιτία έδεσε τον εαυτό του ή δέθηκε από Αρχιερέα ή από κάποιον άλλο έπεσε σε αυτό το ολίσθημα από φθόνο και συνεργασία του διαβόλου. Ευδόκησε η ψυχή του να καταταχθεί με τους Αγίους, που από την αρχή ευαρέστησαν ενώπιόν Σου, το δε σώμα του να δοθεί στην φύση που Συ δημιούργησες.

μέσω του ιερέα να καταταχτεί στους αγίους ο νεκρός, όποιος κι αν είναι, ακόμη κι αν είναι αφορισμένος αμαρτωλός! Έτσι, αποδεικνύεται ο θεραπευτικός χαρακτήρας του λειτουργήματος του ιερέα ο οποίος λύνει τυχόν αφορισμό (με την έννοια της κατάρας) αν ο αφορισμένος από αμέλεια (όπως λέει η προσευχή) ή για άλλο λόγο δεν έχει φροντίσει να τον λύσει όσο ήταν στη ζωή. Φυσικά, κάθε άνθρωπος είναι ελεύθερος να δεχτεί ή να απορρίψει το Θεό - ελεύθερος ακόμη και στην πτώση - είτε οι άλλοι προσεύχονται γι' αυτόν είτε όχι.

§ 6. Το αφοριστικό τυπικό

Η ανάλυση των ειδών του αφορισμού που προηγήθηκε, έδωσε την ευκαιρία να γίνει ένα ακόμη μικρό, αλλά αποφασιστικό βήμα στο πλαίσιο της νομοκανονικής θεώρησης της εκκλησιαστικής ποινής του αφορισμού. Με την περιγραφή των μορφών με τις οποίες μπορεί να εμφανιστεί ο αφορισμός, κατέστη δυνατή η προσέγγιση και κατανόηση των επιμέρους στοιχείων που συνθέτουν την εξωτερική μορφή του υπό έρευνα επιτιμίου. Για την πληρότητα, ωστόσο, της παρούσας έρευνας, απαιτείται η αναζήτηση περαιτέρω στοιχείων, αυτών που επίσης αποτελούν μέρος της εξωτερικής μορφής της ποινής. Γίνεται λόγος για τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν και εξωτερικεύουν το αφοριστικό τυπικό.

Από τη μελέτη των ευχολογίων της Ανατολικής Εκκλησίας προκύπτει ότι δεν υφίσταται κάποιο συγκεκριμένο τυπικό⁷⁵ επιβολής του αφορισμού στο οποίο αναγιγνώσκεται το ανάθεμα. Αντίθετα, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία έχει

⁷⁵ Για το τυπικό επιβολής του αναθέματος και την φρασεολογία των αφορισμών βλ. Γ.Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η εμπλοκή της Εκκλησίας στο ανάθεμα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου: η περίπτωση των Πατρών* (με βάση ανέκδοτο αρχειακό υλικό), εκδόσεις «Εκκλησιολόγος», Πάτρα, 2017, σελ. 13, υποσ. 18· Βλ. ακόμη ΙΩΑΝΝΗ Γ. ΖΑΜΠΕΛΗ, *Ο αφορισμός στη νεώτερη Ελλάδα (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*. *Η κατάχρηση του θεσμού και μια τελετουργία επιβολής επιτιμίου από τη Λευκάδα*, Επετηρής Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών ΙΑ' 2006-2008, Αθήνα, 2009, σελ. 79-114.

κωδικοποιήσει λεπτομερέστατα το τελετουργικό σχήμα τόσο της επιβολής, όσο και της άρσης του αφορισμού⁷⁶. Έτσι, δεν υπάρχουν τυποποιημένα αφοριστικά κείμενα, με αποτέλεσμα το αφοριστικό κείμενο να διαμορφώνεται *ad hoc* και *in concreto* με βάση ποικίλους παράγοντες, όπως η φύση του παραπτώματος στο οποίο υπέπεσε ο αμαρτήσας, καθώς και η εκάστοτε περίπτωση⁷⁷. Το τυπολογικό μέρος του της επιβολής του αφορισμού έχει χαρακτήρα υποθετικού λόγου.

Έτσι, ανάλογα με το βαθμό του αμαρτήματος, αλλά και παράγοντες που αξιολογεί η ίδια η Εκκλησία, κατά την κρίση της, το περιεχόμενο του αφοριστικού κειμένου μπορεί να διαμορφωθεί ανά περίπτωση περιέχοντας αρές και αναθέματα, οι οποίες μπορεί να αφορούν είτε α) το σώμα του αφορισμένου, β) την ψυχή του και την καταδίκη αυτής, γ) την κοινωνικο-οικονομική υπόσταση του αφορισμένου και τέλος, δ) επίκληση παραδειγμάτων προς αποφυγή προσώπων από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη στα οποία επιβλήθησαν ποινές, με σκοπό την πρόκληση συναισθημάτων φόβου στους πιστούς χριστιανούς. Φυσικά, η ως άνω παράθεση των τεσσάρων αυτών γενικών κατηγοριών δεν εξαντλεί σε καμία απολύτως περίπτωση το σύνολο των κατηγοριών στις οποίες μπορούν να καταταχθούν τα στοιχεία που συγκροτούν το περιεχόμενο του αφοριστικού τυπικού. Ένα τέτοιο εγχείρημα, άλλωστε θα ήταν αδύνατο.

I. Αρές κατά του σώματος του αφορισμένου

Ξεκινώντας με την πρώτη κατηγορία ποινών, αυτήν που αφορά στο σώμα του αφορισμένου, ο τελευταίος απειλείται ότι το σώμα του θα μείνει

⁷⁶ Βλ. *Pontificale Romanum summorum Pontificum iussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII pontificibus maximè recognitum et casticatum*.

⁷⁷ Έτσι και στο έργο του Π.Α. ΡΑΒΔΑ, *Με ένα βιβλίο στο Θεό: Απαγορευμένα βιβλία για λόγους "προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος"*, στον τόμο: Μ. ΛΟΥΚΙΔΗ/Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ/Π. ΡΑΒΔΑ, *Οι δίκες του λόγου*, 2002, σελ. 141-264 [εδώ σελ. 198], σύμφωνα με τον οποίο «η λεκτική εκφορά του αφορισμού αποφασίζεται *ad hoc*, ανάλογα μάλλον με την περίπτωση και τη βαρύτητα του παραπτώματος. Παρόλα αυτά, το περιεχόμενο είναι σταθερά παρεμφερές...».

άταφο. Η απειλή αυτή κάνει την εμφάνισή της πριν από την Άλωση και αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα αποτρεπτικά μέτρα τα οποία προβλέπει η αφοριστική διαδικασία, ενισχύοντας σε αποφασιστικό βαθμό το συναίσθημα του φόβου στο πρόσωπο του απειλούμενου, με την ελπίδα της μεταστροφής της συμπεριφοράς του. Ωστόσο, η εφαρμογή της απειλής τούτης στην πράξη κρίνεται ανεφάρμοστη. Και τούτο, διότι και οι ίδιοι οι εκκλησιαστικοί ιθύνοντες γνωρίζουν ότι ένα σώμα δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να παραμείνει δια παντός άταφο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν περιπτώσεις εκφοράς του νεκρού με τρόπο αφανή, με τη συνοδεία του ιερέα στο νεκρό, μολονότι η συμπεριφορά του τελευταίου δεν ήταν η δέουσα εν ζωή. Επίσης, σε κάθε περίπτωση, προβλέπεται και η άρση της ποινής μετά θάνατον, κάτι που αίρει και τις συνέπειες που απορρέουν από την επιβολή της, επομένως και της «αταφίας»⁷⁸.

Η πραγματική ουσία, όμως, της απειλής της μη ταφής του σώματος του νεκρού, έγκειται στην «αδιαλυσία» του, η οποία ακολουθεί την «αταφία», μία απειλή που επαναλαμβάνεται σταθερά ανά τους αιώνες. Η έννοια της αδιαλυσίας συναντάται τον 16^ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1536, όταν ο αφορισμένος απειλείται ότι θα παραμείνει «μετά θάνατον αδιάλυτος»⁷⁹. Ειδικότερα, όταν κάποιος εισέπραττε κατάρες, ώστε να αποκλειστεί από τη

⁷⁸ Η θέση και η σημασία που έχει ο ενταφιασμός των νεκρών εντοπίζεται στην αρχαϊκή Ελλάδα, στην οποία είναι κοινή πίστη, ότι η ζωή γεννιέται από το θάνατο. Αυτή η αντίληψη πηγάζει από τα ομηρικά έπη. Η ψυχή του νεκρού βρίσκει ανάπαυση στον Άδη μόνο όταν οι ζωντανοί τελέσουν τον ενταφιασμό του σώματός του. Αλλιώς το φάντασμά του είναι καταδικασμένο να περιπλανιέται αδιάκοπα χωρίς να βρίσκει ποτέ ανάπαυση. Για περισσότερα βλ. Αϊμιλίου Μιρῶ, *Ἡ καθημερινή ζωή στήν ἐποχή τοῦ Ὁμήρου*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου, εκδόσεις "ΩΚΕΑΝΙΣ", σελ. 234.

⁷⁹ Άλυτος όπως οι πέτρες και ο σίδηρος και τα ξύλα: «άλυτοι μετά θάνατον αιωνίως· αἱ πέτραι καί ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοί δέ ουδαμῶς»· Πρώτες ύλες οι οποίες χρησιμοποιούνται για να στοιχειοθετήσουν την έννοια της αδιαλυσίας και να εντείνουν το συναίσθημα του φόβου στους αμαρτάνοντες χριστιανούς, με συχνότερη αναφορά από τους επιτιμῶντες των δύο πρώτων υλών και αραιότερη αυτής του ξύλου, λόγω της μικρότερης ανθεκτικότητάς του.

μεταθανάτια γαλήνη, υποπίπτοντας στη δυσμένεια επισκόπου⁸⁰ και αφοριζόταν τελικώς, πιστευόταν ότι το κορμί του θα έμενε άλιωτο⁸¹ και θα διωκόταν από το κοιμητήριο τις νύχτες, τριγυρίζοντας άσκοπα στις πόλεις και στους αγρούς, σκορπίζοντας τον τρόμο και τον θάνατο⁸². Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, το 1538 κάνει την εμφάνισή του το στοιχείο «τυμπανιαίος». Έκτοτε, θα συνοδεύει μόνιμα το επίθετο αδιάλυτος στις αφοριστικές πράξεις και διαδικασίες, με παράλληλη αναφορά στις κατάρες των Πατέρων της Εκκλησίας: «*έστω άφωρισμένος καί κατη(ραμένος) καί άσυγ(χώρητος) παρά*

⁸⁰ Οι Σλάβοι του Μαυροβουνίου, κατά τον Jacques Louis Violla de Sommieres, πίστευαν πως αν ο επίσκοπος έδινε άφεση αμαρτιών σ' έναν αφορισμένο, πάνω από τον τάφο του, ημέρα Σαββάτου, τότε το τέως άλιωτο σώμα του βρυκόλακα θα μπορούσε επιτέλους να αποσυντεθεί κι επομένως, να γαληνέψει το πνεύμα του.

⁸¹ Ο Κασσιανός έγραφε ότι έγινε κάποτε, σε άγνωστο τόπο, μερική σύνοδος εκατό επισκόπων και αφού συζήτησαν για διάφορα θέματα, όλοι συμφωνούσαν μεταξύ τους, εκτός από έναν επίσκοπο, που εναντιώθηκε στις αποφάσεις τους. Τότε, οι υπόλοιποι επίσκοποι τον αναθεμάτισαν κι εκείνος πέθανε αφορισμένος. Το σώμα του αφορισμένου επισκόπου δεν είχε αποσυντεθεί για έναν ολόκληρο αιώνα και παρέμεινε στο μνήμα του σαν ακέραιο κομμάτι από σίδηρο βαρύ κι αλύγιστο. Μετά από εκατό χρόνια και πάλι, ξαναέγινε μερική σύνοδος εκατό επισκόπων στην ίδια περιοχή, οι οποίοι αποφάσισαν πως έπρεπε επιτέλους να συγχωρήσουν τον αναθεματισμένο επίσκοπο. Μετά τη δέουσα προσευχή, το άλυτο σώμα του μετατράπηκε αυτομάτως σε σκόνη και η ψυχή του ξεκίνησε για το ουράνιο ταξίδι της.

⁸² Ο Ιταλός περιηγητής Scrofani, ο οποίος είχε επισκεφτεί την Ελλάδα κατά τα έτη 1794-1795, παρέθετε τα εξής: «*Οι Έλληνες φρονούν ότι τα εκκλησιαστικά αναθέματα καθιστούν αδιάλυτο το σώμα του αφορισμένου και ότι η ψυχή του πλανιέται ανήμερη κι ανήσυχη, σκορπώντας τον θάνατο στους διαβάτες, ενώ τρέφεται αποκλειστικά με ανθρώπινο αίμα*». Η παράλογη αυτή δεισιδαιμονία πολλαπλασίασε τους αφορισμούς και γέμισε τα νεκροταφεία με βρυκόλακες. Έτσι, εάν οτιδήποτε ταραξεί τις ζωές των Ελλήνων, για παράδειγμα αν ακουστεί ανεξήγητος θόρυβος μέσα στη νύχτα ή απροσδιόριστες κραυγές ή ζημιές, που δεν ξέρουν πού να της αποδώσουν, ξαφνικό κακό ή αναπάντεχος θάνατος, τότε για όλα κατηγορούν τους αφορισμένους βρυκόλακες, που έχουν κατακλύσει τα νεκροταφεία τους. Μόλις διαδοθεί η είδηση ότι τους καταδιώκει βρυκολακισμένος, που είναι νεκρός μιας ή δυο ημερών το πολύ, άντρες, γυναίκες και παιδιά σπεύδουν αμέσως στα κοιμητήρια και ξεθάβουν το ύποπτο πτώμα. Αν το βρουν ατόφιο, απευθύνονται πάραυτα στον επίσκοπο, για να το εξορκίσει. (Saverio Scrofani, *Viaggio in Grecia, introduzione, testo e nota filologica, a cura de Claudio Mutini*, Edizioni dell' Ateneo Roma).

της αγίας καί (ομοουσίου) τριάδος εν τε τω νυν αιώνι και έν τω μέλλοντι, και μετά θάνατον άλυτος και τυμπανιαίος, υποκείμενος και ταίς άραίς τών θεοφόρων πατέρων καί πάντων τών άγιων»⁸³.

II. Αρές κατά της ψυχής του αφορισμένου

Μεταβαίνοντας στην δεύτερη κατηγορία, εκτός από την απειλή της μη ταφής και την παρεπόμενη αυτής, της αδιαλυσίας⁸⁴, η οποία στρεφόταν κατά του σώματος του επιτιμώμενου, το αφοριστικό τυπικό μπορεί να περιελάμβανε (και) απειλή κατά της ψυχής του. Η εν λόγω απειλή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την απώλεια του προνομίου συμμετοχής στο μυστήριο της εξομολογήσεως και άρα, της δυνατότητας συγχωρήσεως της

⁸³ Βλ. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΕΠΕΤΗΡΙΣ, ΕΤΟ Σ Η', ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Εκ Του γραφείου του συλλόγου πλατεία Αγίου Γεωργίου Α.Τ.». Α.Ρ. Β, 1904, σελ. 29.

⁸⁴ Έκπληκτοι όσοι πήγαιναν να εκκλησιαστούν το 1862 στις εκκλησίες άκουγαν τους ιερείς από το ιερό βήμα να ρίχνουν κατάρες και να αφορίζουν τους εμπρηστές των δασών! Η Ιερά Σύνοδος με δυναμική παρέμβασή της υπέγραφε Εκκλησιαστικό Επιτίμιο εναντίον όσων έκαιγαν συστηματικά δημόσια και ιδιωτικά δάση σε όλη την Ελλάδα και μετέτρεπαν σε έρημα σπουδαία δενδροσκέπαστα βουνά. Ο λίβελος που κυκλοφόρησε τον Ιούλιο 1862 αποκαλούσε όργανα του διαβόλου εκείνους που έβαζαν τις φωτιές, αλλά και εκείνους που τους προέτρεπαν και τους καθιστούσε υπόδικους της αιώνιας κόλασης. Στην αρχή καταγράφονταν νουθεσίες της Συνόδου που καλούσε όλους τους Έλληνες να αναλογιστούν το βάρος μιας τέτοιας αμαρτίας και την αιώνα κόλαση που περίμενε όσους τη διέπρattαν προκαλώντας ζημιά στο δημόσιο και ιδιωτικό πλούτο και τεράστιες και ανεπανόρθωτες βλάβες στο περιβάλλον, ενώ δεν ήταν λίγα τα θύματα από τις πυρκαγιές που ξέσπαγαν κάθε καλοκαίρι. Όσοι λοιπόν έκαιγαν τα δάση, αλλά και εκείνοι που τους προέτρεπαν ή τους γνώριζαν και δεν τους μαρτυρούσαν θα ήταν «αφωρισμένοι, κατηραμένοι και ασυγχώρητοι και μετά θάνατον άλυτοι». Ο αφορισμός που υπογραφόταν από τον Μητροπολίτη Αθηνών και Πρόεδρο της Ιεράς Συνόδου Θεόφιλο ανατριχιάζει τον αναγνώστη. Καταδίκασε τους εμπρηστές να τρέμουν πάνω στη γη όπως ο Κάιν, να σχιστεί η γη και να τους καταπιεί όπως τον Δαθάν και τον Αβειρών που είχαν ξεσηκωθεί εναντίον του Μωυσή. Επίσης να κληρονομήσουν την λέπρα του Γιεζή, να καταταχθούν στη μερίδα του Ιούδα, άγγελος Κυρίου να τους καταδιώξει με πύρινη ρομφαία και η οργή του Θεού να πέσει στα κεφάλια τους, να μη δουν ποτέ προκοπή, όσο κι αν εργάζονται και τα σπίτια τους να ερημώσουν. Εννοείται πως το εν λόγω Επιτίμιο δεν έχει αρθεί μέχρι σήμερα!

ψυχής του αφορισμένου. Κατά τη χριστιανική παράδοση και διδασκαλία, άλλωστε, η απώλεια της ψυχής ταυτίζεται με την απώλεια του παραδείσου και την περιπλάνηση του αφορισμένου στην αιώνια κόλαση⁸⁵.

III. Αρές κατά της κοινωνικο-οικονομικής υπόστασης του αφορισμένου

Πέρα από τις απειλές αυτές, οι οποίες στρέφονται κατά του σώματος και της ψυχής, υπάρχει μια έτερη κατηγορία απειλών οι οποίες βάζονται κατά των δραστηριοτήτων επί γης του αφορισμένου όπως οι γάμοι, οι βαφτίσεις και τα ευχέλαια. Γίνεται λόγος δηλαδή για την απαγόρευση συμμετοχής του πιστού στα ιερά μυστήρια της Εκκλησίας η οποία έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη κοινωνική απομόνωση του αφορισμένου πιστού από εκκλησιαστικές δραστηριότητες της ομήγυρης και επί της ουσίας την αποκοπή του τελευταίου από το σώμα της Εκκλησίας εν ζωή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποκοπής του πιστού από τα ιερά μυστήρια αποτελεί το επιτίμιο της ακοινωνησίας.

Οι αφοριστικές απειλές βάζουν, συν τοις άλλοις και τις οικονομικές δραστηριότητες του αμαρτάνοντος χριστιανού: θα απειληθεί σε ύφος έντονα απειλητικό και άγριο με άμεση οικονομική καταστροφή η οποία θα έχει αντίκτυπο στα υπάρχοντα του και στο βιός του, «προκοπήν ού μή ἴδοι», καταδικασμένος δηλαδή να μην προκόψει στο υπόλοιπο της ζωής του. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται βαθιά απόκλιση από τη χριστιανική διδασκαλία η οποία πορεύεται με γνώμονα την αγάπη, η οποία περιβάλλει τους πάντες, αμαρτάνοντες και μη. Οι αρές και τα αναθέματα και αυτής της κατηγορίας παρουσιάζουν αναρίθμητες παραλλαγές με ποικίλες φράσεις, η παράθεση των οποίων, πέρα από αντικειμενικά δύσκολο εγχείρημα, δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

Από την εν λόγω κατηγορία δεν εξαιρούνται ούτε οι ιερωμένοι. Το αφοριστικό κλίμα το οποίο βάλει τις οικονομικές δραστηριότητες του αμαρτάνοντος περιβάλλει και τους ίδιους στην περίπτωση επιβολής της ποινής

⁸⁵ Οι αναφορές στην αιώνια κόλαση αποτελούν σταθερό μοτίβο στα αφοριστικά τυπικά: «ένοχος του πυρός τής γεέννης καί τής ατελεύτητου καί διαιωνιζούσης κολάσεως», «εάν μη τον Θεόν φοβηθέντες και την αιώνιον κόλασιν».

της αργίας ή της καθαιρέσεως⁸⁶, στην περίπτωση τέλεσης σοβαρών αδικημάτων. Άμεση απόρροια της επιβολής των εν λόγω εκκλησιαστικών ποινών είναι η στέρηση των εκκλησιαστικών εισοδημάτων⁸⁷, ακριβώς επειδή ο επιτιμώμενος ιερωμένος στερείται του δικαιώματος να ιεουργεί.

IV. Το επιτίμιο της Ακοινωνησίας

Η επιβολή του επιτιμίου της Ακοινωνησίας είναι μέτρο Κανονικό, προβλεπόμενο, μνημονευόμενο ή υποτιθέμενο από ιδρύσεως της Εκκλησίας⁸⁸. Συγκεκριμένα, ο Δ' Κανόνας της Δ' Οικουμενικής Συνόδου για τους Μοναχούς που δεν υποτάσσονται στον Επίσκοπο

⁸⁶ Πρόκειται για τη βαρύτερη των ποινών που επιβάλλεται στους κληρικούς, με την οποία ο κληρικός αποβάλλει την ιδιότητά του και επανέρχεται στην τάξη των μελών της Εκκλησίας όπου ανήκε πριν από τη χειροτονία του, ήτοι στην τάξη των λαϊκών ή των μοναχών, η δε αποβολή της ιδιότητάς του συνεπάγεται την απώλεια κάθε εξουσίας που εκπηγάζει από αυτήν (ιερατική, διδακτική και διοικητική) και των προσηκόντων στους κληρικούς πρεσβείων τιμής, ενώ τα μυστήρια ή οι ιεροπραξίες είναι ανίσχυρες όταν τελούνται από καθηρημένο κληρικό. Για ενδεικτική βιβλιογραφία βλ. υποσ. 51.

⁸⁷ Στις αρχές του 13ου αιώνα ο Αρχιεπίσκοπος Πρώτης Ιουστινιανής Χωματηνός (ή Χωματιανός) για έναν διάκονο ο οποίος *«πολεμίων την καθ'υμάς κυκλωσάντων πολίχνην τόξον και βέλη μεταχειρησάμενος, ουκ ολίγους των αντικειμένων άνωθεν εκ του τείχους κατέσφαξεν»*, αποφάνθηκε ότι πρέπει να επιβληθεί ή ποινή της ισόβιας αργίας, χωρίς όμως να χάσει τα οικονομικά οφέλη από την ιδιότητά του ως κληρικού. Βλ. και Άν. Χριστοφιλοπούλου, Έκκλησιαστικόν ποινικόν δίκαιον. Έξομολόγησις καί αφορισμός, εις "Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου ενδιαφέροντα την σύγχρονον πρακτικήν", Αθήναι 1957, σελ. 64- 73, εδώ σελ. 64- 65· Ελευθερίας Σπ. Παπαγιάννη, Τά οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Αθήνα- Κομοτηνή 1986, σελ. 193- 194.

⁸⁸ Πρβλ. τους κάτωθι Ιερούς Κανόνες: I και IB των Αγίων Αποστόλων, E και ΙΣΤ της Α Οικουμενικής Συνόδου, ΣΤ της Β Οικουμενικής Συνόδου, Δ , Κ , και ΚΓ της Δ Οικουμενικής Συνόδου, Β της Αντιοχείας, Θ της Καρθαγένης.

και δεν ασχολούνται με την προσευχή και την νηστεία, αλλά περιέρχονται στις πόλεις και διαταράσσουν τις Εκκλησίες ή που δέχονται στο Μοναστήρι τους δούλο άνευ γνώμης του ιδίου κυρίου του, ορίζει· *«Τον δε παραβαίνοντα τούτον ημών τον όρον, ωρίσαμε ακοινωνητον είναι, ίνα μη το όνομα του Θεού βλασφημηται»*.⁸⁹ Βεβαίως, το μέτρο φαίνεται από κάποιους σκληρό και απάνθρωπο. Όμως, το μέτρο τούτο είναι φυσικό, αναγκαίο και κατ' ουσίαν φιλόανθρωπο.

α) Είναι μέτρο φυσικό, διότι ο ίδιος ο επιτιμώμενος με την συμπεριφορά του έχει δείξει, ότι δεν επιθυμεί να πορεύεται σύμφωνα με τις αρχές της Χριστιανικής πίστεως, και επομένως μόνος έχει εκβάλει εμπράκτως εαυτόν της κοινωνίας από του Σώματος της Εκκλησίας. Άρα, η Εκκλησία με το επιτίμιο της ακοινωνησίας επισημοποιεί την θέληση και την συμπεριφορά του επιτιμωμένου κάτι που είναι αναμενόμενο και φυσικό. Αντιθέτως, η μη επιβολή του επιτιμίου, θα ήταν αφύσικη.⁹⁰ Είναι μέτρο αναγκαίο, διότι διασφαλίζει την εκκλησιαστική τάξη και πειθαρχία στο Σώμα της Εκκλησίας, άνευ των οποίων δεν μπορεί να υπάρξει φυσιολογική λειτουργία στο Σώμα της Εκκλησίας ούτε ανάπτυξη και πνευματική καρποφορία.⁹¹ Είναι ακόμη το μέτρο αναγκαίο, προκειμένου να προστατευθούν εκ της κακής επιδράσεως οι «κατά την πίστη νοσοούντες», όπως ορίζεται στις Διαταγές των Αποστόλων⁹². Το επιτίμιο της ακοινωνησίας, τέλος, είναι ωφέλιμο ακόμη και για τα ίδια τα επιτιμώμενα πρόσωπα. Διότι οι

⁸⁹ ΠΗΔΑΛΙΟΝ, σελ.188.

⁹⁰ Για τούτο και ο Απόστολος Παύλος γράφει: *«Τις γαρ μετοχή δικαιοσύνη και ανομία; τις δε κοινωνία φωτί προς σκότος; τις δε συμφώνησις Χριστώ προς Βελίαλ; ή τις μερίς πιστώ μετά απίστου; τις δε συγκατάθεσις ναύ Θεού μετά ειδώλων;»* Β' Κορινθίους σ. 14-16.

⁹¹ Βλ. Ρωμαίους ΙΒ 4-5, Α Κορινθίους ΙΒ 12-27, Α Κορινθίους ΙΔ 40.

⁹² *«Πρόβατον ψωραλέον μεταδίδωσιν ετέροις την νόσον, μη χωρισθέν των υγιαινόντων προβάτων· και άνθρωπος λοιμώσων πολλούς φυλακτέος, και κύων λύσση συσχεθείς επικίνδυνος παντί, ω δ'άν προσάψη. Εάν ουν και ανθρωπον παράνομον μη της Εκκλησίας του Θεού χωρίσωμεν, ποιήσωμεν τον οίκον του Κυρίου σπήλαιον ληστών», Διαταγαί Αποστόλων, Β 17. Β.Ε.Π. Τόμος 2ος, σελ. 23 στίχ. 23,29-34.*

δια του επιτιμίου της ακοινωνησίας επιτιμώμενοι, εφ' όσον δεν τηρούν τους Κανόνες της Εκκλησίας, είναι δυνατόν δια του επιτιμίου να συναισθανθούν το λάθος τους και να οδηγηθούν στη μετάνοια και σωτηρία⁹³.

Το επιτίμιο της ακοινωνησίας επιβάλλεται από τον Επίσκοπο⁹⁴, όταν πρόκειται για Λαϊκούς, Μοναχούς, Διακόνους και Πρεσβυτέρους και από την

⁹³ Είναι αυτό που συνέστησεν ο Απόστολος Παύλος στους Κορινθίους για τον αιμομείκτη (Α' Κορινθίους Ε' 5)· Ο Μ. Βασίλειος δικαιολογεί ως εξής το επιτίμιο τούτο: «*Ούτε γαρ υμίν τοις ιατροίς το καίειν τον άρρωστον ή άλλως ποιείν αλγείν βουλητόν, αλλ' ουν καταδέχεσθαι πολλάκις τη δυσχερία του πάθους επόμενοι · Ούτε οι πλέοντες εκουσίως εκβάλλουσι τα αγώγιμα , αλλ' ώστε διαφυγείν τα ναυάγια, υφίστανται την εκβολήν τον εν πενία βίον του αποθανείν προτιμώντες. Ωστε και ημάς οίου αλγεινώς μεν και μυρίων οδυρμών φέρειν τον χωρισμόν των αφισταμένων, φέρειν δ' όμως , επειδή του Θεού και της επ' αυτόν ελπίδος ουδέν τοις της αληθείας ερασταίς προτιμότερον*», Μ.Βασιλείου, *Επιστολή προς Ευστάθιον Αρχίατρον*. Ε.Π.Ε Τόμος 2ος , σελ. 294 κ. εξ. · Ο αείμνηστος ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΑΜΙΛΚΑΣ, γράφει σχετικά: «...φαίνεται και είναι άνευ οιασδήποτε βάσεως η ως προς την περίπτωση τούτου (του αφορισμού) επιπολαία όλως κρίσις πολλών, ευρισκόντων άδικον και σκληράν την επιβολήν της ποινής του αναθέματος ή του αφορισμού επί τοιούτων παραβάσεων, διότι ούτοι παραβλέπουν τον οργανικόν χαρακτήρα, τον οποίον έχει η Εκκλησία, και ο οποίος θα παρέλυε και θα κατελύετο πλήρως, αν εν αυτώ έζων πιστεύοντες και μη πιστεύοντες, κατά τα αυστηρώς υπ' αυτής διατεταγμένα και διδασκόμενα» (Κανονικόν δίκαιον, Θ.Η.Ε, Τόμος 2ος , στήλη 472). Τέλος, ο Καθηγητής Βλάσιος Φειδάς διαπιστώνει στην ειδική μελέτη του *Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΚΟΙΝΩΝΗΣΙΑ μεταξύ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ και ΠΟΙΝΗΣ*: «*Η ποινή της ακοινωνησίας παραδίδεται από την κανονική παράδοση ως ιδιώνυμη ποινή με ιδιαίτερο περιεχόμενο και χαρακτήρα από τις συγγενείς ή συνώνυμες εκκλησιαστικές ποινές του αφορισμού, της αργίας ή και του πνευματικού επιτιμίου της ακοινωνησίας*». Και καταλήγει· «*Πράγματι, η ποινή της ακοινωνησίας έχει όλα τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά μιας εκκλησιαστικής ποινής, αφού ενεργοποιεί την αρμόδια εκκλησιαστική αυθεντία, καθιστά ανενέργητη την ιερωσύνη του ακοινωνήτου "προς καιρόν", δηλαδή για ορισμένο ή και για άοριστο χρόνο, παράγει αντικειμενικές συνέπειες τόσο για τον ακοινώνητο, όσο και για το εκκλησιαστικό σώμα και αίρεται μόνο με την συμμόρφωση του ακοινωνήτου προς τις αποφάσεις της αρμοδίας εκκλησιαστικής αυθεντίας*», ΕΚΚΛΗΣΙΑ , 15-11-1994, σελ. 690.

⁹⁴ Βεβαίως, όταν πρόκειται για το επιτίμιο της απλής αποχής από τη Θεία κοινωνία για ορισμένο χρόνο, σύμφωνα με την πρώτη σημασία της ακοινωνησίας, όπως την περιέγραψε ανωτέρω ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, τούτο δύναται να επιβάλει και ο Πνευματικός εξομολόγος κάτ' εγχώρησιν του Επισκόπου.

Σύνοδο των Επισκόπων όταν πρόκειται για Επίσκοπο. Ευνόητο είναι ότι και η Σύνοδος των Επισκόπων δύναται να επιβάλει το επιτίμιο της ακοινωνησίας σε Λαϊκούς, Μοναχούς, Διακόνους και Πρεσβυτέρους, όταν για διαφόρους λόγους κρίνονται τα κανονικά τους παραπτώματα υπ' αυτής ή όταν το ζητήσει επιτιμηθείς, σύμφωνα με τον Ε' Κανόνα της Α' Οικουμενικής Συνόδου.

Το επιτίμιο της ακοινωνησίας, όπως και τα υπόλοιπα εκκλησιαστικά επιτίμια, πρέπει να επιβάλλονται από την αρμοδία εκκλησιαστική αρχή για ορισμένο χρόνο. Αυτός ο χρόνος καθορίζεται αναλόγως της βαρύτητας του Κανονικού παραπτώματος, της συναισθήσεως αυτού υπό του επιτιμωμένου και της μετανοίας του. Δηλαδή το επιτίμιον της ακοινωνησίας πρέπει να επιβάλλεται για συγκεκριμένο χρόνο ή να ορίζεται ως χρόνος άρσεως αυτού ο χρόνος της ειλικρινούς και εμπράκτου μετανοίας του επιτιμηθέντος. Την μετάνοια του επιτιμηθέντος δε θα κρίνει και θα αποδεχθεί το Εκκλησιαστικό όργανο που επέβαλε το επιτίμιο. Όμως, ο Ε' Κανών της Α' Οικουμενικής Συνόδου παρέχει το δικαίωμα στην Σύνοδο των Επισκόπων να μειώσει τον χρόνο του επιβληθέντος επιτίμιου, όταν τούτο κρίνει ωφέλιμο για την Εκκλησία και τον επιτιμηθέντα ή και να άρει τελείως το επιβληθέν επιτίμιο, όταν διαπιστώσει ότι τούτο έχει επιβληθεί άδικα⁹⁵.

⁹⁵ Συγκεκριμένα, ο ιερός Κανόνας ορίζει: « ... ἵνα οὖν τὴν πρέπουσαν ἐξέτασιν λαμβάνη, καλῶς ἔχειν ἔδοξεν, ἐκάστου ἐνιαυτοῦ, καθ' ἐκάστην ἐπαρχίαν δις τοῦ ἐτους συνόδους γίνεσθαι· ἵνα κοινὴ πάντων τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναγομένων, τὰ τοιαῦτα ζητήματα ἐξετάζηται. Καὶ οὕτως οἱ ὁμολογουμένως προσκεκρουκότες τῷ Ἐπισκόπῳ, κατὰ λόγον ἀκοινωνητοὶ παρά πάσιν εἶναι δόξωσι, μέχρις ἂν τῷ κοινῷ τῶν Ἐπισκόπων δόξη τὴν φιλανθρωποτέραν ὑπὲρ αὐτῶν ἐκθέσθαι ψήφον», ΠΗΔΑΛΙΟΝ, σελ. 128· Ο Ζωναράς, εξηγώντας τον Κανόνα αυτόν, γράφει: «Ἀλλ' εἶποι τις ἂν, πῶς οὐχὶ τῷ ἀφορίσαντι ἀνετέθη παρά τοῦ κανόνος ἡ ψήφος, ἡ ὑπὲρ τοῦ ἀφορισθέντος, ἀλλὰ τῷ κοινῷ τῶν ἐπισκόπων; Τούτο δε οἶμαι εἰρήσθαι, ὅταν ὁ ἀφορίσας σκληρύνῃται καὶ μὴ θέλῃ μετὰ καιρὸν λύσαι τοῦ ἐπιτίμιου τὸν ἄνθρωπον, ἢ ἐὰν ἴσως ὁ ἀφορίσας τελευτήσῃ, μὴ λύσας τὸν ἐπιτιμηθέντα. Τότε γὰρ ἐξέσται τῇ συνόδῳ, εἰ συνίδῃ τὸν καιρὸν τοῦ ἐπιτίμιου ἀρκοῦντα καὶ τὴν μετάνοιαν τοῦ ἐπιτιμηθέντος ἀνάλογον τῷ ἀμαρτήματι, ψηφίσασθαι ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ λύσαι τῷ ἀνθρώπῳ τὸ ἐπιτίμιον, καὶ ὁ ἐπίσκοπος αὐτοῦ ἀτεγκτος μένη καὶ ἀνένδοτος, καὶ ἀπεβίου τυχόν», ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, Σύνταγμα, Τ. Β, σελ. 126.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι το επιτίμιο της ακοινωνησίας επιβάλλεται εφόσον το αρμόδιο Όργανο της Εκκλησίας κρίνει, ότι τα άλλα Εκκλησιαστικά παιδαγωγικά μέτρα, όπως προφορικές η έγγραφες νουθεσίες, παρατηρήσεις και επιπλήξεις, κατ' ιδίαν ή και δημόσιες, δεν συνετίζουν τον παρεκτρεπόμενο, ώστε να διορθώσει τον εκκλησιαστικό του βίο και να σταματήσει η υπ' αυτού προκαλούμενη εκκλησιαστική αταξία και ο σκανδαλισμός των πιστών. Δηλαδή, το επιτίμιο της ακοινωνησίας επιβάλλεται ως το τελευταίον παιδαγωγικό και φιλόνητο εκκλησιαστικό μέτρο σωφρονισμού του συνεχώς παρεκτρεπομένου μέλους της Εκκλησίας, πριν τη λήψη δικαστικών εκκλησιαστικών μέτρων (ανακρίσεων και παραπομπή στα εκκλησιαστικά Δικαστήρια) για την οριστική του αποκοπή από το σώμα της⁹⁶.

V. Επίκληση αρνητικών παραδειγμάτων προσώπων Παλαιάς και Καινής Διαθήκης

Τις κατηγορίες αφοριστικών απειλών κλείνει αυτή των αρνητικών, προς αποφυγήν παραδειγμάτων προσώπων, τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης, ούτως ώστε ο απειλούμενος με αφορισμό πιστός να αντιληφθεί τις δυσμενείς συνέπειες επιβολής του επιτιμίου. Κυρίαρχο πρόσωπο και χαρακτηριστικό παράδειγμα προς αποφυγήν το οποίο συναντάται αναρίθμητες φορές σε κείμενα της Καινής Διαθήκης, είναι εκείνο του Ιούδα. Ο Ιούδας ο Ισκαριώτης ήταν, με βάση την Καινή Διαθήκη, ένας από τους δώδεκα μαθητές του Ιησού. Ο Ιούδας ήταν υπεύθυνος για το ταμείο του

⁹⁶ «Εάν δε αμαρτήση εις σε ο αδελφός σου, ύπαγε και έλεγξον αυτόν μεταξύ σου και αυτού μόνον· εάν σου ακούση, εκέρδησας τον αδελφόν σου· εάν δε μη ακούση, παράλαβε μετά σου έτι ένα ή δύο, ίνα επί στόματος δύο μαρτύρων ή τριών σταθή παν ρήμα· εάν δε παρακούση αυτών, ειπέ τη εκκλησία». Και τότε: «Εάν δε και της Εκκλησίας παρακούση, έστω σοι ώσπερ ο εθνικός και ο τελώνης», (Ματθαίου ΙΗ' 15-17).

Ιησού και των μαθητών του⁹⁷, αλλά είναι κυρίως γνωστός για τη συμμετοχή του στην προδοσία του Ιησού και τη σύλληψή του⁹⁸. Έκτοτε αναδείχθηκε στο πιο μισητό πρόσωπο της Καινής Διαθήκης, του οποίου το τέλος⁹⁹ είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τα αποτελέσματα της επιβολής του αφορισμού. Άλλο πρόσωπο, αυτή τη φορά από την Παλαιά Διαθήκη, είναι του Γιεζί¹⁰⁰. Η μνημόνευση του τελευταίου στα αφοριστικά κείμενα γίνεται συνήθως συνδυαστικά με το πρόσωπο του Ιούδα : «...κληρονομήσειε την λέπραν του Γιεζί¹⁰¹ και την αγχόνην του Ιούδα». Άλλο παράδειγμα από την Παλαιά

⁹⁷ Κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, 12:6,31, 13:29,31.

⁹⁸ Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, 26:14,16, 26:47,56, Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, 14:10,11, 14:42,52, Κατά Λουκάν Ευαγγέλιον, 22:1,5, 22:47,53, Κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, 13:18,30, 18:1,11.

⁹⁹ Υπάρχουν διαφορετικές αναφορές για το τέλος της ζωής του Ιούδα. Σύμφωνα με το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (27:9-10), μετά τη σύλληψη του Ιησού από τις ρωμαϊκές αρχές και πριν την εκτέλεσή του, γεμάτος τύψεις ο Ιούδας επέστρεψε τα τριάντα αργύρια στους ιερείς και κρεμάστηκε. Οι ιερείς, καθώς απαγορευόταν από τον εβραϊκό νόμο να επιστρέψουν τα χρήματα, τα χρησιμοποίησαν για να αγοράσουν το κτήμα ενός κεραμοποιού, τον λεγόμενο "αγρόν του κεραμέως", κάτι που στο Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο παρουσιάζεται ως εκπλήρωση προφητείας. Οι Πράξεις των Αποστόλων (1:18) λένε ότι ο Ιούδας με τα χρήματα αγόρασε ένα χωράφι, αλλά έπεσε καταγής και ξεχύθηκαν τα σπλάχνα του. Το χωράφι αυτό λεγόταν Ακελδαμά. Άλλη μια εκδοχή μας μεταφέρεται από τον Παπία (Papias Fragment 3, 1742-1744) σύμφωνα με τον οποίο «Το σώμα του Ιούδα είχε πρηστεί τόσο πολύ που δεν μπορούσε να περάσει από εκεί που περνούσε εύκολα και ένα άρμα, συνεθλίβη από το άρμα και ξεχύθηκαν τα σπλάχνα του».

¹⁰⁰ Ο Γιεζί (Γεχαζί) ήταν ο νεαρός υπηρέτης του προφήτη Ελισαίου (Δ' Βασιλειών 4,12. 4,14. 4,25). Επειδή όμως στην περίπτωση του Ναιμάν υπήρξε πονηρός και ψεύτης, τιμωρήθηκε με λέπρα (Δ' Βασιλειών 5, 20-27).

¹⁰¹ «Τίς δέ να άκούση καί περί του Γιεζί, πώς τήν κατάραν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ ἐκληρονόμησεν καί ὄλος ἐλεπρώθη. Ὁ γαρ αὐτός ὁ Γιεζής ἐγινεν μαθητής Ἐλισσαίου τοῦ προφήτου, ὡς λέγει ἡ τετάρτη των Βασιλειών. Τον γαρ Νεεμάν, λεπρον ὄντα τῆ σώματι αὐτοῦ ὄλον και χάριτι θεοῦ Ἐλισσαῖος ὁ προφήτης ἐκαθάρισεν αὐτόν ἐκ της λέπρας ἐκείνος δέ ὡς απλός άνθρωπος, μή γινώσκων άλλον περί τούτου, ηθέλησε ποιήσαι τήν άνταμοιβήν και ἠβουλήθη δούναι τῆ προφήτη χρήματα δια τήν Ιατρείαν ὅπου ἔκαμεν εἰς αὐτόν και εύρων ὁ

Διαθήκη είναι αυτό του αδελφοκτόνου Κάιν¹⁰², του οποίου η ανεξέλεγκτη οργή, τον οδήγησε τελικά να πραγματοποιήσει τις δολοφονικές του προθέσεις, ενεργώντας με δόλο και απορρίπτοντας τη θεϊκή διαπαιδαγώγηση: «Ο Κάιν είπε στον Άβελ τον αδελφό του: "Άς πάμε στον αγρό". Ενώσω, λοιπόν, βρίσκονταν στον αγρό, επιτέθηκε ο Κάιν στον Άβελ τον αδελφό του και τον σκότωσε»¹⁰³.

Αυτή η παράθεση των φρικτών προς αποφυγήν παραδειγμάτων αποσκοπεί στην ενίσχυση του αισθήματος του φόβου στους πιστούς. Εναντίον των αφορισμένων στρέφονται συχνά αποτελώντας κοινό μοτίβο σε πολλά αφοριστικά τυπικά, οι αρές των 318 Πατέρων της Εκκλησίας, οι οποίες άλλοτε ενισχύονται από την απειλητική συνδρομή και άλλων προσώπων της Αγίας Γραφής, όπως αείμνηστων Πατριαρχών ή/και των Αγίων Αποστόλων¹⁰⁴.

Συμπερασματικά, ο αφορισμός, που εξαπολύεται ως κατάρα «επί τινός κεφαλής», δεν είναι εκκλησιαστικό κείμενο, αλλά διαστρέβλωση εκκλησιαστικών κειμένων, για να λάβουν τη μορφή μαγικών επικλήσεων. Κατά τον αφορισμό, είτε διαβάζονται αποσπάσματα της Σολομωνικής, δηλ. κανονικές σκοτεινές επικλήσεις, είτε απαγγέλλονται «ανάποδα» οι εξορκισμοί που έχουν παραδοθεί από αγίους Πατέρες, π.χ. του Μεγάλου Βασιλείου,

Νεεμας τον Γιεζή, εδωκεν αύτω χρήματα πολλά, ό δέ Γιεζής Ιλαβεν αυτά ως έκ προσώπου αύτου τοῦ προφήτου ψευσάμενος αύτω. Και ο προφήτης γνωρίσας τήν πονηρίαν αύτου ἔκατηράσθη και έλεπρώθη όλος ό Γιεζής» (Δ. Γκίνης, *Μαλαξός*, όπ.π., σελ. 78-79).

¹⁰² Ο Αδάμ και η Εύα μετά την έξωσή τους από τον Κήπο της Εδέμ απέκτησαν δύο γιους, τον Κάιν τον γεωργό και τον Άβελ που ήταν κτηνοτρόφος. Σημειώνεται ότι η δολοφονία του Άβελ, ήταν η πρώτη δολοφονία —και ταυτόχρονα αδελφοκτονία— της ανθρωπότητας η οποία περιγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη αμέσως μετά το προπατορικό αμάρτημα, και ειδικότερα στο βιβλίο Γένεση, συγγραφέας του οποίου φέρεται ο Μωυσής.

¹⁰³ Γένεση, 4:4-8.

¹⁰⁴ Διαβάζουμε λ.χ. σε αντίστοιχες εκφορές: «και υπόδικος ταῖς άραῖς τών αγίων πατέρων και αειμνήστων πατριαρχών, τοις έν τοις προεκδοθεῖσι γράμμασιν έμφερομένας» (1672), ή, «ταῖς πατρικαῖς και προφητικαῖς άραῖς υπόδικος» (1692) ή, σε λαϊκή γλώσσα: «να Ιχης τήν άγανάκτησιν πάντων τών αγίων Αποστόλων» (1701).

ώστε, αντί να εξορκίζεται ο «εχθρός», να προσκαλείται¹⁰⁵ και, αντί να εκδιώκεται από ένα πρόσωπο, να αποστέλλεται!. Όμως, όπως φαίνεται, χρησιμοποιήθηκε μόνο σε έγγραφα και όχι σε κάποια τελετουργία. Εξάλλου, δεν υπάρχει επίσημα «τελετή αφορισμού» στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

¹⁰⁵ «Η Εκκλησία εύχεται, δεν καταράται» απάντησε κατηγορηματικά γηραιός Κρητικός ιερέας, καλά καταρτισμένος, βεβαιώνοντας και πως ο ίδιος δεν έχει δει ποτέ κείμενο αφορισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ

§ 7. Αφοριζόμενες πράξεις

Μετά την αναλυτική παράθεση και ανάπτυξη των βασικών και επιμέρους μορφολογικών στοιχείων που συνθέτουν το υπό εξέταση επιτίμιο, για την πληρότητα της παρούσας έρευνας, κρίνεται σκόπιμο να αναζητηθούν οι πράξεις εκείνες οι οποίες τιμωρούνται με αφορισμό. Φυσικά, η πλήρης και ενδεδειγμένη παράθεση όλων των πράξεων που απειλούνται ή/και τιμωρούνται με αφορισμό είναι αδύνατη. Και τούτο, διότι η ποινή του αφορισμού χαρακτηρίστηκε από ποικίλες προσαρμογές, λαμβάνοντας διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις συνθήκες και τις ανάγκες της εκάστοτε εποχής, ειδικά στους μετά την Άλωση χρόνους, όταν η εκκλησιαστική δικαιοσύνη κλήθηκε να αποφανθεί επί υποθέσεων οι οποίες, μεταξύ άλλων, εκτείνονταν πέρα από το χώρο του εκκλησιαστικού δικαίου.

I. Περιπτώσεις αφορισμού στον ελλαδικό χώρο

Στον ελλαδικό χώρο, περιπτώσεις αφορισμού διασώζονται στην κρητική - και όχι μόνο- παράδοση. Φαίνεται πως ήταν μια πρακτική, όχι προσφιλής, αλλά καθόλου άγνωστη σε ανεξιχνίαστες κλοπές μοναστηριών¹⁰⁶. Το ότι ένας παπάς μόνος του ή μια ομάδα ιερομόναχων μπορεί να «διαβάσει» αυτού του είδους τον αφορισμό είναι ένα επιπλέον τεκμήριο ότι δεν έχει σχέση με τον αφορισμό ως εκκλησιαστικό επιτίμιο, που δίνεται μόνο από Οικουμενική ή τοπική σύνοδο. Σημειωτέον ότι υπάρχει και το λεγόμενο «πετρανάθεμα» ή νταβέτι, τρομερή μαγική επίθεση εναντίον μισητών προσώπων, που

¹⁰⁶ Λέγεται πως σε κάποιο μοναστήρι χάθηκε ο επικεφαλής του κοπαδιού τράγος και οι μοναχοί διάβασαν αφορισμό. Λίγες μέρες αργότερα βρέθηκε ο τράγος πνιγμένος, μπερδεμένος σ' ένα πουρνάρι, που είχε ξεραθεί, γιατί «το έπιασε ο αφορισμός» ως υπεύθυνο της απώλειας του ζώου. Αφορισμό περιγράφει (αυτοσχεδιάζοντας) ο Ν. Καζαντζάκης στο μυθιστόρημά του Ο Χριστός ξανασταυρώνεται. Εκεί αφορίζεται ο Μανολιός από το μοχθηρό παπά Γρηγόρη και ίσως αυτό το λογοτεχνικό επεισόδιο να προκάλεσε το μύθο περί αφορισμού του ίδιου του συγγραφέα από την Εκκλησία και, στη συνέχεια, περί μη εκκλησιαστικής του ταφής κ.τ.λ. (αντιθέτως, τέθηκε σε λαϊκό προσκύνημα στον καθεδρικό ναό του αγίου Μηνά, στο Ηράκλειο, και κηδεύτηκε παρουσία του αρχιεπισκόπου Κρήτης Ευγενίου).

συνοδεύεται από ρίψη λίθων κατά φανταστικού στόχου. Στην Κρήτη¹⁰⁷, τα σκοτεινά χρόνια της Τουρκοκρατίας και αμέσως μετά, φαίνεται πως νταβέτι χρησιμοποιούσαν αρκετοί μαύροι μάγοι¹⁰⁸. Η τελευταία επισήμανση φανερώνει ότι και παπάδες, σπάνια βέβαια, ήταν μπλεγμένοι σε τέτοιες σκοτεινές καταστάσεις¹⁰⁹. Αφοριστικό κείμενο «τύπου Κεραμιών», δηλαδή κατάρας, χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον τα σκοτεινά χρόνια της Τουρκοκρατίας, ως μη όφειλε, ακόμη και από ιεράρχες. Ενίοτε –πρέπει να το επισημάνουμε– χρησιμοποιήθηκε εξ ανάγκης, για πράξεις του κοινού ποινικού δικαίου (ανεξιχνίαστες κλοπές ή φόνους) προκειμένου να αποφευχθεί η προσφυγή στα οθωμανικά δικαστήρια¹¹⁰.

Ο αφορισμός, που διαβάστηκε ενάντια στους κατοίκους των Κεραμιών¹¹¹ είναι μια μορφή κατάρας, που δίνεται από κληρικούς, η οποία δεν έχει καμία σχέση με τον «αφορισμό» που ζητούν οι εκκλησιαστικοί κανόνες για την

¹⁰⁷ Βλ. Μανώλη Πιτυκάκη, *Ο Κυπριγιώτης*, περιοδικό Δρήρος, Μηνιαίο Λαογραφικό-Ιστορικό-Λογοτεχνικό περιοδικό, Νεάπολις Κρήτης, έτος Α', 1937-8, σελ. 68-71, και Μανώλη Παπαδογιάννη, *Το Νταβέτι - μαγική τελετή στην Κρήτη*, περιοδικό Κρητική Εστία, τευχ. 189, Δεκέμβριος 1968, σελ. 539-542.

¹⁰⁸ Ως νταβεκλήδες μαρτυρούνται, στην ανατολική Κρήτη, ο Κυπριγιώτης από το Βραχάσι, ο Χατζή Σπυρίδος από το Μοχό, ο Κοτσιφάλης από τις Βρύσες, ο Κοζύρης από τις Μουρνιές και «ο παπά Μπίμπος, αν και παπάς».

¹⁰⁹ Ένα γνωστό κείμενο αναθέματος [...] «*οποίοι αν ώσιν, άνδρες η γυναίκες, συγγενείς η ξένοι, ομού αφωρισμένοι υπάρχωσι, και κατηραμένοι, και ασυγχώρητοι, και μετά θάνατον άλυτοι, και τυμπανιαίοι· αι πέτραι και ο σίδηρος λυθείησαν, αυτοί δε μηδαμώς· κληρονομήσειεν την λέπραν του Γιεζή και την αγχόνην του Ιούδα, στένοντες είεν και τρέμοντες επί της γης ως ο Κάιν, η οργή του Θεού είη επ' αυτούς, και άγγελος Κυρίου καταδιώξει αυτούς εν δίστομω μαχαίραν... μηδείς συμφάγη αυτοίς ή συμπή ή συναναστραφή ή χαιρετίση ή μετά θάνατον ταφής αξιώση, έχοντες και τας αράς πάντων των απ' αιώνος αγίων και των οσίων τριακοσίων δέκα και οκτώ θεοφόρων Πατέρων*».

¹¹⁰ Βλ. σχετικά ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 235 επ.

¹¹¹ Πρόκειται για χωριά της Κρήτης που βασανίστηκαν από μαζικό δαιμονισμό μεγάλου μέρους του πληθυσμού τους κατά το 19ο & τον 20ό αιώνα, ως το 1936, όπου λυτρώθηκαν με μεγάλους & επώδυνους εξορκισμούς.

αντιμετώπιση συγκεκριμένων αμαρτωλών πράξεων, όπως το «ανάθεμα», με τη λαϊκή έννοια, ούτε σχετίζεται με τον αναθεματισμό των αιρετικών από τις Οικουμενικές Συνόδους. Ο αφορισμός κατά τους ιερούς κανόνες είναι απλώς απομάκρυνση από τη θεία Μετάληψη και έχει χαρακτήρα θεραπευτικό και καθόλου τιμωρητικό. Η φράση «αφοριζέσθω», όταν συναντάται σε εκκλησιαστικούς κανόνες, σημαίνει να μην κοινωνήσει ο άνθρωπος που διέπραξε κάποιο συγκεκριμένο αμάρτημα. Η οδηγία αυτή αποσκοπεί, αφενός, στη συνειδητοποίηση της σοβαρότητας της κατάστασης, από πλευράς του χριστιανού (αφού, για ένα χριστιανό, η συμμετοχή στη θεία Μετάληψη ισοδυναμεί με πνευματική τροφή), και, αφετέρου, στην προστασία της ψυχής του από ανάξια συμμετοχή στη θεία Μετάληψη, δηλ. συμμετοχή με κηλίδες εγωισμού και ηθικής πώρωσης¹¹².

Με την επιβολή του αφορισμού αντιμετωπίστηκαν και οι αιρέσεις. Ο αναθεματισμός των αιρετικών από τις Οικουμενικές Συνόδους, υποδηλώνει ότι η Εκκλησία παραιτείται από τη φροντίδα για τη σωτηρία τους, αναθέτοντάς την (ανάθεμα = ανάθεση) εξ ολοκλήρου στο Θεό, αφού διαπιστώνει εγωιστική απόρριψη των προσευχών και της διδασκαλίας της. Σημειωτέον ότι «Εκκλησία», στον ορθόδοξο χώρο, εννοείται πάντα το σώμα των χριστιανών και όχι μόνον ο κλήρος, έννοια που έλαβε αργότερα στους Φράγκους και στον καθολικισμό, που προέκυψε από αυτούς. Η Εκκλησία δεν διαθέτει δόγματα, με την έννοια των άνωθεν επιβαλλόμενων αρχών πίστεως, αλλά βιωματική γνώση θείων καταστάσεων, που διατυπώνονται λεκτικά, υπό μορφή «όρων» (θεολογικών κειμένων), όταν προκύπτει αίρεση, δηλαδή κατασκευασμένες θεολογικές διδασκαλίες κατά φαντασίαν, που αποπροσανατολίζουν τους αδαείς¹¹³.

¹¹² Α΄ προς Κορινθίους 11, 29: Η θεία κοινωνία θεωρείται «φάρμακον αθανασίας» και ένα φάρμακο βλάπτει όταν λαμβάνεται υπό ακατάλληλες συνθήκες.

¹¹³ Αυτός είναι ο λόγος που η αίρεση δεν είναι κάτι αγαπητό στους αγίους διδασκάλους του χριστιανισμού, σε αντίθεση με το σύγχρονο ορθολογισμό, που δεν διαθέτει παρά μόνο ανθρωπογενείς ιδέες (μη σωστικές), γι' αυτό και αρέσκεται στη δημιουργία αποκλίσεων. Αυτό είναι το σκεπτικό της αντιμετώπισης των αιρέσεων κατά το χριστιανισμό, άσχετα αν το αποδέχεται ή όχι ο μη χριστιανός.

II. Ιστορικές πηγές

Φυσικά, η συνολική παράθεση των πράξεων που τιμωρούνται με αφορισμό, πολλώ δε μάλλον η κατάρτιση ενός πάγιου πίνακα αδικοπραξιών είναι φύσει εγχείρημα δύσκολο, ειδικά αν ληφθεί υπόψη το γεγονός της προσαρμοστικότητας της εν λόγω ποινής στις ανάγκες της εκάστοτε χρονικά υφιστάμενης κοινωνικής πραγματικότητας και των συνθηκών της. Το έργο αυτό δυσχεραίνει η απουσία νομικής θεμελίωσης στο πλαίσιο απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ιδίως μετά την Άλωση χρόνια. Για τις αξιόποινες πράξεις που τιμωρούνται με αφορισμό, μας μαρτυρούν ιστορικές πηγές¹¹⁴ και ιδίως οι Κανόνες των Αποστόλων, οι Κανόνες της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, ο Νομοκάνων του Μαλαξού, η Βακτηρία Αρχιερέων, καθώς και οι Πατριαρχικές αποφάσεις.

A) Οι Κανόνες των Αποστόλων

Με συμπληρωματικό χαρακτήρα στο κείμενό τους, οι Κανόνες των Αποστόλων¹¹⁵ αποσκοπούν κυρίως στη ρύθμιση του τρόπου συμπεριφοράς των κληρικών καθώς και αυτής των χριστιανών με τους αιρετικούς, τους εβραίους και τους ειδωλολάτρες. Ενδεικτικά, με αφορισμό τιμωρούνται όσοι αδικαιολογήτως δεν κοινωνούν (Η΄), ή δεν παραμένουν ως το τέλος της Θείας λειτουργίας (Θ΄), όσοι συμπροσεύχονται με αφορισμένο (Ι΄) ή αιρετικό (ΜΕ΄), ιερείς που εξακολουθούν να ιεουργούν καίτοι είναι καθηρημένοι (ΚΗ΄), όσοι συχνάζουν σε καπηλειά (ΝΔ΄), παίζουν ζάρια ή μεθούν (ΜΓ΄), όσοι δεν νηστεύουν Τετάρτη, Παρασκευή ή τη Μεγάλη Σαρακοστή (ΞΘ΄) κ.ά.

B) Οι Κανόνες της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου

¹¹⁴ Βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 236 επ.

¹¹⁵ Βλ. τον σχετικό υπό στοιχείο Α΄, πίνακα, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 261.

Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692)¹¹⁶ συνήλθε προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που κλυδώνισαν την Εκκλησία λόγω της εμφάνισης των αιρέσεων. Τα νέα αυτά προβλήματα, όπως είναι εύλογο, αντιμετωπίστηκαν με νέες λύσεις και επομένως νέους κανόνες, που νομοθέτησαν¹¹⁷ οι πατέρες της Πενθέκτης Συνόδου. Και σε αυτήν την περίπτωση, κοινή συνισταμένη της πρόβλεψης¹¹⁸ των κανόνων είναι η ρύθμιση των σχέσεων των κληρικών και λαϊκών απέναντι τόσο στην ίδια την Εκκλησία, όσο και στη σχέση των τελευταίων με αλλόδοξους και αιρετικούς. Η όποια αυστηρή σύγκριση του κειμένου των κανόνων της Πενθέκτης με το αντίστοιχο των Κανόνων των Αγίων πατέρων κρίνεται ατυχής, διότι πρόκειται για κείμενα ανόμοια, δεδομένου ότι το κείμενο της Συνόδου επηρεάστηκε και βασίστηκε σε προγενέστερες Συνόδους. Με αφορισμό επομένως, τιμωρούνται όσοι έχουν σχέσεις με γυναίκα που έχει αφιερώσει τη ζωή της στη λατρεία του Θεού (Δ΄), αυτοί που τρώνε ιουδαϊκά άζυμα ή έχουν σχέσεις με εβραίους (ΙΑ΄), μοναχοί/ές που διανυκτερεύουν σε μονές του αντίθετου φύλου (ΜΖ΄), όσοι τρέφονται με αίμα ζώου μαγειρεμένο με οποιοδήποτε τρόπο (ΞΖ΄), όσοι παντρεύονται με αιρετικούς (ΟΒ΄), όσοι σχηματίζουν το σημείο του σταυρού στο έδαφος (ΟΓ΄), όσοι διδάσκουν (ΞΔ΄) ή γευματίζουν (ΟΔ΄) ή εμπορεύονται (Ος΄) ή βάζουν ζώα (ΠΗ΄) ή δέχονται κρέατα κατά τα αρμένικα ήθη εντός του ναού, όσοι γίνονται πορνοβοσκοί (Πς΄)¹¹⁹, όσοι ζωγραφίζουν γυμνές παραστάσεις (Ρ΄) κλπ. Από την ενδεικτική αυτή παράθεση παρατηρείται εναργέστερα ο σκοπός της σύγκλισης της Πενθέκτης Συνόδου, που ήταν η

¹¹⁶ Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος συνεκλήθη το 692 στην Κωνσταντινούπολη από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β', ο οποίος επευφημήθη από τη σύνοδο ως «αρχιερέας βασιλιάς». Είναι γνωστή επίσης ως Εν Τρούλω Σύνοδος, γιατί συνεκλήθη στην ειδική αίθουσα που έφερε θολωτή στέγη καλούμενη «αίθουσα Τρούλου», στο Ιερό Παλάτι.

¹¹⁷ Γεωργίου Χ. Γκαβαρδίνια, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Διδακτορική διατριβή, [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 4], εκδ. Επέκταση, Κατερίνη 1998.

¹¹⁸ Βλ. τον σχετικό υπό στοιχείο Β΄, πίνακα, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 262.

¹¹⁹ Κανόνας Πς΄ της Πενθέκτης (εν Τρούλλω) Οικουμενικής Συνόδου (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. Β΄, σελ. 503-505).

άμεση και αποτελεσματική αντιμετώπιση των αιρέσεων οι οποίες απειλούσαν να διασαλεύσουν την οργανωτική δομή του εκκλησιαστικού οικοδομήματος, διαταράσσοντας τη λειτουργία της Εκκλησίας μέσα από την τήρηση αιρετικών εθίμων και τον συγχρωτισμό των πιστών χριστιανών με αιρετικούς και ειδωλολάτρες.

Γ) Ο Νομοκάνων του Μαλαξού

Αστείρευτη ιστορική πηγή γνώσεων για τις πράξεις που τιμωρούνται με αφορισμό αποτελεί ο νομοκάνοντας¹²⁰ του Μαλαξού¹²¹. Ως βάση, χρησιμοποιεί τους Κανόνες των Αποστόλων, περιλαμβάνοντας περισσότερα αδικήματα που κολάζονται με αφορισμό. Έτσι, σταδιακά, αρχίζουν να διαφαίνονται τα σημεία της νέας δικαιοσύνης τάξης πραγμάτων, με την Εκκλησία να επεκτείνει αποφασιστικά τα όρια δικαιοδοσίας της. Μέσα από τη σταχυολόγηση πληθώρας νομικών αποφάσεων, ο Μαλαξός, διευκολύνει αρκετά τη μελέτη των πράξεων που τιμωρούνται με αφορισμό, εισάγοντας νέες «αφοριστικές» περιπτώσεις, ξεφεύγοντας από την ποινική «ακαμψία»¹²² των προκατόχων

¹²⁰ Ο νομοκάνοντας γράφτηκε στη Θήβα το 1561 και αποτελεί ένα απάνθισμα ιερών κανόνων και πολιτικών νόμων από παλαιότερα νομοκανονικά κείμενα (από την Εκλογή των Ισαύρων έως τον Αρμενόπουλο, αρχικά σε λόγια γλώσσα-και με αυτή τη μορφή είναι γνωστό μόνο από τέσσερις κώδικες-αργότερα, όμως, ο Μανουήλ Μαλαξός έκανε μία παράφραση του έργου στη δημοτική, που σώζεται μέχρι σήμερα σε περισσότερα από τριακόσια χειρόγραφα (με μικρές ή μεγάλες προσθαφαιρέσεις). Εξαιτίας ακριβώς του πλήθους των χειρογράφων, αλλά και των πηγών που πρέπει να ανιχνευθούν, δεν στάθηκε μέχρι σήμερα δυνατή μία κριτική έκδοση του κειμένου αυτού, που ήταν ο κυριότερος κώδικας εκκλησιαστικού και ιδιωτικού δικαίου επί τουρκοκρατίας· Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα (1868), Τυπογραφείο των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, σελ. 185-186.

¹²¹ Βλ. τον σχετικό υπό στοιχείο Γ', πίνακα, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 263.

¹²² Βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 247-250 και ιδίως 248.

του. Δύο είναι τα σημεία που παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον: το πρώτο σχετίζεται με την αύξηση των πράξεων που τιμωρούνται με αφορισμό, και το δεύτερο έχει να κάνει με την εμφάνιση των περιπτώσεων των παράνομων γάμων. Η συλλογή του Μαλαξού βρίσκεται σε αναντιστοιχία προς την εποχή του και τούτο διότι «...ο Μαλαξός ουδέν απολύτως ίδιον προσέθεσεν έν τω Νομοκάνονι αυτού, περιορισθείς εις την επί λέξει αντιγραφήν διαφόρων κειμένων»¹²³, χαράσσοντας τη δική του πορεία, ξεφεύγοντας από το αυστηρό, εκκλησιαστικό πλαίσιο, με παράθεση νομολογίας η οποία δεν προέρχεται από την ερμηνεία των πηγών.

Δ) Η Βακτηρία Αρχιερέων

Με τη βοήθεια εκκλησιαστικών πηγών, ο συντάκτης της σπουδής της Βακτηρίας Αρχιερέων προσπαθεί να νομοθετήσει ένα νομοκανονικό πλαίσιο το οποί αποσκοπεί στον κολασμό του δράστη κοινού αδικήματος όπως είναι αυτό της κλοπής. Δεν αποτελεί σύμπτωση, άλλωστε, η μνημόνευση των λέξεων *ληστής* και *πλεονέκτης*, για τους οποίους προβλέπεται η επιβολή του αφορισμού στο πλαίσιο αντιμετώπισης αυτών των κοινών αδικημάτων. Με αυτόν τον τρόπο, ο συντάκτης πρωτοτυπεί, όχι τόσο στο περιεχόμενο, αλλά στην κατάταξη¹²⁴ των αδικημάτων που τιμωρούνται με αφορισμό σε μια αξιολογη προσπάθεια προσαρμογής της εν λόγω νομοκανονικής συλλογής στις αναγκαιότητες της κοινωνικής κατάστασης της εποχής.

Ε) Πατριαρχικές πράξεις

Φθάνοντας στην τελευταία, αλλά σε καμία περίπτωση ήσσονος σημασίας συγκροτημένη πηγή άντλησης πληροφοριών σχετικά με τις πράξεις που τιμωρούνται με αφορισμό, διαπιστώνεται σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό η

¹²³ Την άποψη αυτή πολύ εμπεριστατωμένα διατύπωσε πρώτος ο Δ. Γκίνης, *Μαλαξός*, όπ.π., σελ. 396-401 (η ανακοίνωση αυτή έγινε από τον ακαδημαϊκό Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο).

¹²⁴ Βλ. τον σχετικό υπό στοιχείο Δ', πίνακα, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 264-266.

πληθώρα της περιπτωσιολογίας κολαζόμενων πράξεων. Από τη μελέτη των πατριαρχικών πράξεων απονέμεται ή/και επιβεβαιώνεται η σταυροπηγιακή αξία: Κάθε απόφαση-εντολή της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹²⁵, τις περισσότερες φορές, περιέχει αφοριστική απειλή. Τα κατώτερα δηλαδή εκκλησιαστικά όργανα, οφείλουν να συμμορφωθούν και να δράσουν στο πλαίσιο των ως άνω οδηγιών-εντολών που τους δίδονται από το κέντρο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Αν δεν το πράξουν, θα αφοριστούν. Με αυτόν τον τρόπο, επιχειρείται η πρόληψη τυχόν ανυπακοής των κατώτερων εκκλησιαστικών οργάνων. Για παράδειγμα, ο διορισμός εξάρχων διασφαλίζεται με αφορισμό. Εκτός από την ανάληψη αξιωμάτων, ο αφορισμός καλύπτει και αποφάσεις που ρυθμίζουν ζητήματα που μπορεί να ανακύψουν στο γάμο και στη μνηστεία, καθώς και στο θεσμό της προίκας, καλύπτοντας, με αυτόν τον τρόπο, και ζητήματα λατρείας. Στο ίδιο κλίμα, ανώτερος εκκλησιαστικός λειτουργός, μητροπολίτης ή ηγούμενος μονής, τιμωρείται με αφορισμό σε περίπτωση που δεν φάνηκε συνεπής στις οικονομικές του υποχρεώσεις απέναντι στο Πατριαρχείο.

Από τη μελέτη των Πατριαρχικών πράξεων αναδεικνύονται και άλλες πράξεις¹²⁶ που τιμωρούνται με το υπό εξέταση επιτίμιο όπως είναι η απόκρυψη κερδών, η μη αποπληρωμή χρέους, η πλαστογραφία, η διευκόλυνση απόδρασης εγκληματία, η απόκρυψη του ή η απροθυμία συνεργασίας με τις καταδιωκτικές αρχές για τον εντοπισμό του, η πώληση χριστιανών ως δούλων, η αδελφοποιία¹²⁷, η ανυπακοή προς τις δημογεροντικές αποφάσεις, η καταπάτηση περιουσίας, ο σφετερισμός ορφανικής περιουσίας, η χαρτοπαιξία, η παράβαση της αργίας της Κυριακής κ.ά.

¹²⁵ Για το νομικό καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ιδιαίτερα Εκκλησιαστικά καθεστώτα στην Ελληνική Επικράτεια*, Β΄ εκδ. (Με τη συνεργασία Γ.Ι. Ανδρουτσόπουλου, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 32-34.

¹²⁶ Βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 255.

¹²⁷ Αναλυτικά για την αδελφοποιία βλ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Τυπικά*, σελ. 138-143 και ιδίως σελ. 138, υποσ. 1.

Ο κατασταλτικός και αποτρεπτικός χαρακτήρας της απειλής του αφορισμού χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στις πατριαρχικές αποφάσεις¹²⁸ σχεδόν για κάθε αδίκημα διευρύνοντας δραματικά το εύρος των απειλούμενων με αφορισμό αδικημάτων, από τα οποία δεν θα μπορούσαν να εξαιρεθούν όσα ανάγονται στη σφαίρα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας¹²⁹ : Οι γάμοι με ετεροδόξους, η ανυπακοή των κληρικών προς τις προϊστάμενες εκκλησιαστικές αρχές, η παράνομη και αντικανονική χειροτονία ιερωμένων, η παράβαση των κανόνων της νηστείας, η αποφυγή της τακτικής εξομολόγησης, η καταστροφή των εκκλησιαστικών βιβλίων, η διασπορά αιρετικών δοξασιών, οι σχέσεις προς τους ετεροδόξους, η διατήρηση συνεισάκτων γυναικών από μοναχούς, ο σφετερισμός περιουσιακών στοιχείων των μοναχών ή των επισκόπων, ο σφετερισμός της περιουσίας μοναχών μετά τον θάνατο τους από τους λαϊκούς συγγενείς τους, η επικοινωνία με καθηρημένους κληρικούς ή αφορισμένους λαϊκούς.

Όπως συνάγεται εκ των ανωτέρω, η αφοριστική απειλή βαλλόταν σχεδόν κατά των περισσότερων αδικημάτων φτάνοντας σε τέτοιο σημείο που να εκτοξεύεται ακόμη και κατά όσων δεν συντελέστηκαν ! Η γενικευμένη χρήση της ποινής δέχθηκε δριμύτατη κριτική, ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλέψει κανείς τη διάσταση μεταξύ θεωρίας και πράξης: άλλο επιβολή της ποινής και άλλο απειλή της επιβολής. Η απειλή αποσκοπεί στην πρόκληση συναισθημάτων φόβου του αδικούντος για την απώλεια της ψυχής του και κατ' επέκταση στην προσπάθεια του αμαρτάνοντος, υπό το κράτος του φόβου, να επανορθώσει.

¹²⁸ Βλ. τον σχετικό υπό στοιχείο Ε΄, πίνακα, ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 266-267

¹²⁹ Βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 257.

§ 8. Η Αποτελεσματικότητα του επιτιμίου

I. Τα πρώτα συμπεράσματα

Η εξέταση της αποτελεσματικότητας του επιτιμίου εντάσσεται στο πλαίσιο της εμβέλειάς του και αποτελεί ουσιώδες στοιχείο το οποίο επίσης αφορά την παρούσα έρευνα. Φυσικά, η έννοια της αποτελεσματικότητας αυτή καθαυτή δεν αποτελεί μέγεθος μετρήσιμο, πόσο μάλλον όταν γίνεται λόγος για το επιτίμιο του αφορισμού. Σε αυτήν την περίπτωση, αν προσπαθήσει κάποιος δηλαδή να εξάγει χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα της εν λόγω ποινής, θα συναντήσει πρόσθετες δυσκολίες. Και τούτο, διότι θα κληθεί να μελετήσει ενδελεχώς διαφορετικές ιστορικές περιόδους, τις μορφές στις οποίες εμφανίζεται ο αφορισμός σε κάθε περίοδο, αλλά και το βαθμό της χριστιανικής πίστης και του θρησκευτικού συναισθήματος των χριστιανών της εκάστοτε εποχής. Η βαθιά γνώση δε των ιερών κανόνων, των τοπικών και Οικουμενικών Συνόδων, των έργων των Νομοκανόνων και των κανόνων της Εκκλησίας γενικότερα, πρέπει να θεωρείται δεδομένη.

Όταν γίνεται λόγος για αποτελεσματικότητα, νοείται κατά πόσον επιτυγχάνεται το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Εν προκειμένω, το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα με την ποινή του αφορισμού και ακριβέστερα με την αφοριστική απειλή, είναι η απομάκρυνση του πιστού από την αμαρτία ή/και η τιμωρία του, με σκοπό την μετάνοιά του και την επάνοδό του στο δρόμο του Θεού. Οι αφοριστικές απειλές αποσκοπούν στην πρόκληση συναισθημάτων φόβου στον πιστό για τις δυσμενείς συνέπειες που θα επέλθουν στο πρόσωπό του από τη συνέχιση της συμπεριφοράς του, η οποία δε συνάδει με τη χριστιανική διδασκαλία.

Για να εξεταστεί, όμως, η αποτελεσματικότητα του υπό εξέταση επιτιμίου, δεν θα πρέπει να παραληφθούν οι μορφές που μπορεί –ανά περίπτωση- να λάβει: ο αφορισμός ενδέχεται να λάβει τη μορφή της αόριστης απειλής, να χρησιμοποιηθεί ως δικονομικό μέσο, να απαγγελθεί κατά συγκεκριμένου

προσώπου ή να εξαπολυθεί προληπτικά με σκοπό την πρόληψη¹³⁰ συγκεκριμένων αποδοκιμαζόμενων από την Εκκλησία ή/και πολιτεία πράξεων.

II. Παράγοντες υπέρ της αποτελεσματικότητας

Ισχυρό επιχείρημα υπέρ της αποτελεσματικότητας της ποινής του αφορισμού, είναι η μακροχρόνια και επαναλαμβανόμενη χρήση της ως μέσου ικανοποίησης των αιτημάτων του προσφεύγοντος στη δικαιοσύνη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις ενίσχυσης κύρους δικαιοπραξιών. Χαρακτηριστικότερο, αυτό της χρήσης της ποινής ως δικονομικού μέσου για το οποίο έγινε ήδη λόγος σε προηγούμενο κεφάλαιο¹³¹. Με τον τρόπο αυτό, διασφαλιζόταν σε πρώτο βαθμό η εγκυρότητα των μαρτυρικών καταθέσεων και σε δεύτερο η κατά το μέτρο του δυνατού ορθότερη απονομή της δικαιοσύνης. Στα στοιχεία που συνθέτουν και συγκροτούν την αποτελεσματικότητα της εν λόγω ποινής, δέον όπως συνεκτιμηθεί το στοιχείο της χρονικής διάρκειας της ποινής. Ο χρόνος ισχύος της ποινής, ως βασικό και αναντικατάστατο στοιχείο του επιτιμίου, δρούσε καταλυτικά στη συνείδηση του επιτιμώμενου πιστού λειτουργώντας ως αποτελεσματικό¹³² μέσο σωφρονισμού¹³³. Υπό το κράτος συναισθημάτων

¹³⁰ Διαβάζουμε στον ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Η πραγματεία*, σελ. 118 : «ο αφορισμός υπήρξε το πλέον αποτελεσματικό όπλο που είχε στην διάθεση της η Εκκλησία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας τόσο στο αποτρεπτικό στάδιο, όσο και στο κατασταλτικό».

¹³¹ Βλ. κεφ. 3, σελ. 36.

¹³² Στην πραγματεία του, ο Χρύσανθος θα χρησιμοποιήσει για το επιτίμιο τα προσωνύμια «σπαθίον δίστομον», «δίστομος μάχαιρα», «κεραυνός» και «αστροπελέκι» που τονίζουν ακριβώς τη δραστική αποτελεσματικότητα του, αλλά και το βαρύτατο ηθικό και κοινωνικό πλήγμα που δέχεται ο χριστιανός με την επιβολή του αφορισμού. Βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Η πραγματεία*, σελ.117-118.

¹³³ Στη μεταγενέστερη εκδοχή του χρονικού ορίου, ο αφορισμένος έπρεπε να αποκαταστήσει την τάξη: Σχολιάζοντας ο Βάλαμων τον ιδ' κανόνα του Θεοφίλου Αλεξανδρείας γράφει: «Γυναικά τίνα Κυράδιον λεγομένην και αδικούσαν, οι Γεμίνω πρεσβύτεροι άφώρισαν της εκκλησίας, μη άπεχομένην της αδικίας' ή δέ, δια τον άφορισμόν, ύπισχνεϊτο θεραπευσαι τήν

φόβου για τη μετουσίωση των αφοριστικών απειλών σε πράξη, ο πιστός συμμορφωνόταν συνήθως προς τις επιταγές της εκκλησιαστικής εξουσίας, γεγονός που αποδεικνύει σε μεγάλο βαθμό την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος.

III. Περιπτώσεις αναποτελεσματικότητας

Ωστόσο, η απειλή του αφορισμού δεν κρίνεται πάντοτε αποτελεσματική. Ο Χρύσανθος, εισήγαγε στην πραγματεία του την έννοια της αδικίας και της στηριζόμενης σ' αυτήν προσφυγής σε ανώτερη εκκλησιαστική εξουσία προκειμένου να αποκατασταθεί το δίκαιο. Ο Χρύσανθος¹³⁴ ταύτισε την αδικία με την καταχρηστικότητα κατά την επιβολή της ποινής. Η συχνή χρήση της, σε σημείο που να μετατρέπεται σε κατάχρηση από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας, ακόμη και για μικρά αδικήματα, συνετέλεσε, κατά τον Χρύσανθο, στην αποδυνάμωσή της. Η πολυχρησία της, σε βαθμό καταχρηστικό, είχε σαν επακόλουθο να πετύχει ακριβώς το αντίθετο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα: να μειώσει δραματικά, αντί να αυξήσει, το συναίσθημα του φόβου¹³⁵ στους αμαρτάνοντες χριστιανούς ακριβώς λόγω της εξοικείωσης των τελευταίων από την επαναλαμβανόμενη χρήση της ποινής.

άδικιαν, καὶ ἤθελε δεχθῆναι. Γράφει οὖν ὁ Θεόφιλος πρὸς τὸν τῆς χώρας ἐπίσκοπον, διὰ παρασκευάσον αὐτὴν ἀποθέσθαι πρῶτον τὴν ἀδικίαν, ἤγουν ἀποδοῦναι ἅ ἀδικῶς ἐκτήσατο, καὶ μετανοῆσαι, ἀντὶ τοῦ, ἐπὶ τῇ αμαρτίᾳ τῆς αδικίας μεταμεληθῆναι, καὶ δεηθῆναι τοῦ Θεοῦ ἀφεθῆναι αὐτῇ τὸ ἀμάρτημα- καὶ ταῦτα ποιησάσης αὐτῆς, εἰ συνίδοις, τούτέστι γνῶς, διὸ Θεοῦ προσέρχεται, ἤγουν ἀγαθὴ συνειδήσει, μὴ ἀνεχομένη κεχωρῆσθαι τῆς τῶν πιστῶν συνάξεως, διὰ τὸν Θεόν, καὶ μὴ δι' αἰσχύνῃν ἀνθρώπων, τότε ἐπιτρέψεις αὐτῇ τὴν μετὰ τῶν πιστῶν χριστιανῶν σύναξιν καὶ σύστασιν ἐν ὕμνοις» (ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. 4, σελ. 354).

¹³⁴ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Η πραγματεία*, σελ.130-131.

¹³⁵ «Θεόν ὄλως μὴ φοβούμενος», αναφέρει χαρακτηριστικά στις 7 Φεβρουαρίου 1697 ο (τότε) Αρχιεπίσκοπος Σίφνου και Μυκόνου Γαβριήλ στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να επιλύσει μία υπόθεση σχετικά με τη διασφάλιση των ὄρων μιας διαθήκης, αναγνωρίζοντας την αδυναμία του αφορισμού που επιβάλλει ο ίδιος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της υποθέσεως αυτής. Ιακ. Βισβίτζης, *Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου*, ΕΚΕΙΕΔ 7 (1957) σελ. 143-144.

Η δράση του επιτιμίου και η αποτελεσματικότητά του, προφανώς είναι παράγοντες που εξαρτώνται αποφασιστικά από την αποδέσμευση του φόβου¹³⁶. Εκτός από το φόβο, βαρύνουσα σημασία διαδραματίζει και η κοινωνική απομόνωση του αμαρτάνοντος από το κοινωνικό σύνολο, η οποία επιταχύνει τη διαδικασία συμμόρφωσης του και αυξάνει την αποτελεσματικότητα της ποινής. Ωστόσο, η άμεση δράση και το βάρος της ποινής, συχνά είχε αντίθετα αποτελέσματα, όχι με την έννοια ότι ο απειλούμενος έπραττε αντίθετα από αυτό που διέτασσε η Εκκλησία, αλλά με την έννοια ότι μέσω μιας γενικότερης άρνησης προς συμμόρφωση, οδηγούνταν σε ενέργειες οι οποίες συνεπάγονταν την οριστική του απομάκρυνση από τους κόλπους της Εκκλησίας¹³⁷.

IV. Τελικά συμπεράσματα

Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ιστορικά, η αφοριστική απειλή αποτελούσε ασφαλιστική δικλείδα μιας σημαντικής απόφασης. Στο πλαίσιο, όμως, λήψεως σημαντικών αποφάσεων, πολιτικές σκοπιμότητες και συγκυρίες συχνά είχαν ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση των αρχικών όρων των αποφάσεων, καίτοι οι τελευταίοι είχαν αρχικά κριθεί απαραβίαστοι επί ποινή αφορισμού (!). Εδώ, γίνεται λόγος για σκόπιμη αναποτελεσματικότητα του αφορισμού. Μπορεί να υπεισέρχονται άλλοι παράγοντες (πχ πολιτικοί), οι οποίοι ασκούν έντονη πίεση στις τάξεις της Εκκλησίας, ωστόσο η διαφοροποίηση της στάσης της (της Εκκλησίας) είναι συνειδητή. Φυσικά, η πίεση δεν ασκείται μόνο από εξωγενείς παράγοντες, αλλά προέρχεται και από τις ίδιες τις τάξεις της Εκκλησίας και μάλιστα από αρχιερείς που έχουν εξουσιαστικές βλέψεις για την κορυφή της εκκλησιαστικής πυραμίδας. Σε αυτά

¹³⁶ Για το εν λόγω ζήτημα βλ. το συλλογικό δημοσίευμα «Οι Συλλογικοί φόβοι στην Ιστορία», Αθήνα, Ε.Ι.Ε. 2000.

¹³⁷ Βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, *Ο αφορισμός*, σελ. 318.

προστίθενται οι συχνές μεθοδεύσεις της ανώτατης εκκλησιαστικής εξουσίας¹³⁸.

Σε κάθε περίπτωση, όπως η εφαρμογή κάθε μέτρου ή νόμου δεν μπορεί πάντοτε να στεφθεί με απόλυτη επιτυχία ως προς την αποτελεσματικότητά του, έτσι και η αφοριστική απειλή πολλές φορές δεν επέφερε το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Άλλοτε αυτό συνέβη είτε διότι αρκετοί χριστιανοί παρά την επιβολή του επιτιμίου αρνούσαν κατηγορηματικά να υπακούσουν στις επιταγές της εκκλησιαστικής αρχής, είτε διότι ακόμη και η ίδια η Εκκλησία επεδίωκε την αναποτελεσματικότητά της ποινής για να εξυπηρετήσει δικά της συμφέροντα. Η προσαρμοστικότητα και η ευελιξία της ποινής, η οποία αναδεικνυόταν σε πολύτιμο εργαλείο στα χέρια της Εκκλησίας, αποδεικνύει περίτρανα τόσο το βαθμό εμβέλειας του επιτιμίου, όσο και τη δραστική του επενέργεια. Για την περαιτέρω κατανόηση του τρόπου λειτουργίας και δράσης του υπό εξέταση επιτιμίου παρατίθενται στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα Ελλήνων που ήρθαν αντιμέτωποι με την εν λόγω ποινή.

V. Περιπτώσεις αφορισμών εν Ελλάδι

Σε αυτό το σημείο, κρίθηκε σκόπιμο να παρατεθούν ορισμένα, ενδεικτικά παραδείγματα Ελλήνων, οι περισσότεροι των οποίων τυγχάνουν γνωστοί στην πλειονότητα της Ελλάδος για τη δράση τους και το ανήσυχο τους πνεύμα. Το τελευταίο, άλλωστε αποτέλεσε το έναυσμα της έντονης αντίδρασης της Εκκλησίας η οποία δεν δίστασε να εφαρμόσει στην πράξη την απειλή του αφορισμού. Η παράθεση των παραδειγμάτων αυτών αποσκοπεί στην περαιτέρω κατανόηση του υπό εξέταση επιτιμίου περνώντας από τη θεωρία στην... πράξη.

Στις 12-12-1916, ο Αθηνών Θεόκλητος επικεφαλής των Συνοδικών και των παρεπιδημούντων αρχιερέων (μεταξύ των οποίων και ο Τρωάδος Νεόφυτος

¹³⁸ «Από αυτήν μπορεί να υπάρξει διάθεση ανατροπής αποφάσεων διασφαλισμένων με την ποινή του αφορισμού αφού αυτή έχει την δυνατότητα να προβεί εκ των υστέρων στην πραγματοποίηση όλων εκείνων των διορθωτικών κινήσεων που θα εξασφαλίσουν το κύρος του θεσμού», ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ, Ο αφορισμός, σελ. 329.

του Πατριαρχείου), αφορίσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο¹³⁹ «φυλακίζοντα αρχιερείς και επιβουλευόμενον την Βασιλείαν»!. Ο Βενιζέλος¹⁴⁰, αρνήθηκε εκείνη την εποχή που ο λαός ήταν έρμαιο των προλήψεων, να γίνει άρση του αναθέματος, όπως βεβαιώνει η Π. Δέλτα,: «Το ανάθεμα θα μείνει, και κάτω από το ανάθεμα θα νικήσομε, θα ελευθερώσομε τη Μακεδονία ...Οχι μόνο δε θα ζητήσω να σηκωθεί το ανάθεμα, αλλά και θα μείνουν οι πέτρες ... να ξέρει και να θυμάται ο κοσμάκης πως είμαι αναθεματισμένος, και όμως πως η νίκη θα είναι δική μας... ... Εννοώ να μείνουν οι πέτρες όπως είναι, να τις βλέπουν κάθε μέρα οι περαστικοί και να ξέρουν τι ανόητα, τι μάταια πράγματα που είναι οι κατάρεις της εκκλησίας».

Το 1954, ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Μιχαήλ, συγγραφέας του «Θρησκεία και διανόησης», (1945) μετά την κατάταξη του Καζαντζάκη από τον πάπα στον κατάλογο Index των απαγορευμένων συγγραφέων ζητούσε να μην επιτραπεί η μετάφραση των βιβλίων του Καζαντζάκη και οι δεσπότες Χίου και Θεσσαλονίκης ζητούν τον αφορισμό του και την ποινική του δίωξη. Η Σύνοδος απαίτησε την απαγόρευση του βιβλίου του και τον κατηγορήσε μεταξύ άλλων πως «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, εκτός του παραδόξου και ασεβούς τίτλου του, περιέχει διάθεσιν ασεβούς χρησιμοποίησεως ιστορικών αληθειών του Ευαγγελίου. Εξ άλλου, διά του βιβλίου τούτου γίνεται διδασκαλία σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών θεωριών και περιυβρίζονται οι ποιμένες της Εκκλησίας». Το ανάθεμα δεν δημοσιεύτηκε¹⁴¹.

¹³⁹ Αναλυτικά για το θέμα του αφορισμού του Ελ. Βενιζέλου βλ.. Γ.Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η εμπλοκή της Εκκλησίας στο ανάθεμα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου: η περίπτωση των Πατρών* (με βάση ανέκδοτο αρχιερατικό υλικό), εκδόσεις «Εκκλησιολόγος», Πάτρα, 2017.

¹⁴⁰ Ο ποιητής Γ. Σεφέρης έγραψε για "... δεσποτάδες και παπάδες που κουβαλούσαν πέτρες για το ανάθεμα του Βενιζέλου, ...μπροστά στο φριχτό μνημείο". Πάνω από 40 χρόνια μετά, ο Μαντινείας Γερμανός απολογείται γιατί πήρε μέρος ως ιερέας στο ανάθεμα, «*Ημείς δεν ήτο δυνατόν να πράξωμεν άλλως ως υπαγόμενοι εις την παλαιάν (νόμιμον) εξουσίαν*» («Απολογία επί τώ αναθέματι του 1916». Αθήνα, 1958).

¹⁴¹ Σύμφωνα με τον εκδότη Γ. Γουδέλη (Κ. Ελευθεροτυπία - 24.2.1982), η συμμετοχή του Καζαντζάκη σε δείπνο της φίλης του Μαρίας Βοναπάρτη με τους Παύλο και Φρειδερίκη στο Παρίσι, αποθάρρυνε τη Σύνοδο, η οποία δεν εξέδωσε τελικά αφορισμό, αλλά όταν ο πρώτος πέθανε, απείλησε όποιον κληρικό τολμούσε να ψάλλει την νεκρώσιμη ακολουθία.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι Αφορισμοί Λογοτεχνών στη Νεότερη Ελλάδα. Ο χριστιανισμός ορίστηκε στις απαρχές του ως μια κοινότητα ισότιμων και αγαπημένων μελών. Ο μόνος τρόπος επιβίωσης της νέας θρησκείας και των μελών της ήταν ακριβώς αυτή η έννοια της κοινότητας. Έτσι λοιπόν, η μέγιστη ποινή για κάθε μη σύννομη πράξη ήταν η αποβολή από την κοινότητα, η εγκατάλειψη του μέλους και η αποκοπή του από τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Αυτή η πρακτική τιμωρία πέρασε κατά τα βυζαντινά χρόνια στο τυπικό της Εκκλησίας και έλαβε διάφορες μορφές περισσότερο ή λιγότερο αυστηρές και απέκτησε μια σημασία συμβολική.

Στην κοινή συνείδηση των χριστιανών, ο αφορισμός συνδέθηκε με τους παγανιστικούς βρικόλακες, αφού οι Πατέρες της εκκλησίας όριζαν για τους αφορεσμένους ότι: «Εν τω ονόματι της αγίας τριάδας έχομεν και κηρύττομεν αυτούς αφορισμένους, κατηραμένους και ασυγχώρητους παρά πατρός, υιού και αγίου πνεύματος και έστωσαν μετά θάνατον άλυτοι και τυμπανιαίοι, αι πέτραι και ο σίδηρος λυθήσονται αυτοί δε ουδαμώς». Με το πέρασμα των αιώνων ο μικρός και ο μεγάλος αφορισμός (ακοινωνησία και ανάθεμα αντιστοίχως) εφαρμόστηκαν από την εκκλησία σε αιρετικούς, εχθρούς της πίστεως, εχθρούς και αντιπάλους των κατά τόπον μητροπολιτών και αρχιερέων.

Δεν ήταν λίγες οι φορές, λοιπόν, που ο αφορισμός χρησιμοποιήθηκε ως μέσω λογοκρισίας, σε μια προσπάθεια της εκκλησίας να αποτρέψει τους πνευματικούς ανθρώπους της κάθε εποχής από το να σκέφτονται και να κρίνουν. Λογοτέχνες επιστήμονες και πολιτικοί έπεσαν θύματα της απολυταρχίας μιας εκκλησίας που δύσκολα θα μπορούσε να διατηρήσει τα προνόμια της και την κυριαρχία της πάνω σε αυτόβουλα όντα. Γνωστές είναι οι περιπτώσεις του αφορισμού των Ρήγα Φεραίου, Αλέξανδρου Υψηλάντη και Ελευθερίου Βενιζέλου, και μάλιστα σε εποχές που το έθνος είχε απόλυτη ανάγκη την ενότητα και την σύμπνοια πολιτικών και θρησκευτικών δυνάμεων. Στην νεοελληνική λογοτεχνία έχουμε το παράδειγμα τριών λογοτεχνών που κυνηγήθηκαν από την εκκλησία με όλους τους δυνατούς τρόπους και που σήμερα η αξία του έργου τους είναι αναμφισβήτητη:

Ο Ανδρέας Λασκαράτος¹⁴² υπήρξε σπουδαίος σατιρικός ποιητής και πεζογράφος. Εκ Κεφαλληνίας καταγόμενος, δεν έχασε ποτέ του το χαρακτηριστικό επτανησιακό μπρίο, που τον έβαλε μάλιστα σε μεγάλους μπελάδες όταν η πένα του στράφηκε κατά των εκκλησιαστικών αρχών. Ο Λασκαράτος¹⁴³ ήταν διακριτό μέλος των επτανησιακών φιλολογικών κύκλων, με σπουδές στο Παρίσι και στην Πίζα και με πνεύμα αντιδραστικό –όπως όλοι οι Κεφαλλονίτες. Από τα πρώτα του κείμενα φάνηκε η διαφωνία του με τα τεκταινόμενα στην εκκλησία της Κεφαλονιάς. Ακόμα όμως κι αν οι τοπικοί ιεράρχες των ανέχονταν ως ένα βαθμό, μετά τη δημοσίευση των Μυστηρίων της Κεφαλονιάς το 1856, όπου ειρωνεύεται και καυτηριάζει την αμάθεια και την υποκρισία του κλήρου, η ανοχή εξαντλήθηκε. Στις 2 Μαρτίου 1856, ο μητροπολίτης Κεφαλονιάς Σπυρίδωνας Κοντομίχαλος, στην αγγλοκρατούμενη τότε Κεφαλονιά, αφορίζει τον συγγραφέα¹⁴⁴ Ανδρέα Λασκαράτο λόγω του

¹⁴² Για τη ζωή και το έργο του βλ. Ιωάννης Ζερβός, *Ανδρέας Λασκαράτος*, εκδ. Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα, 1970, σελ.4 και επ.

¹⁴³ Για τον Λασκαράτο και τη στάση του απέναντι στην Εκκλησία, βλ. τα όσα αναφέρει ο Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 7^η έκδ., Αθήνα, 1985, σελ. 323 κ. εξ. και σελ. 332). Για τις περιπέτειες του Λασκαράτου είναι πολύ χαρακτηριστικά όσα εξιστορεί στην Αυτοβιογραφία του, Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, μετάφραση Πόπη Θεοδωράτου, Εισαγωγή, σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, 1983, σελ. 74-75, 77: «Δεν θα μεταφέρω εδώ τα έκτροπα πού διέπραξαν οι παπάδες, οι υπηρέτες και οι δορυφόροι τους στες λίγες μέρες πριν την αναχώρησή μου από το νησί για να μην κάμω το ανάγνωσμα αυτό πολύ ογκώδες... Συκοφαντημένος τότε από τους απελπισμένους για το ξεσκέπασμά τους παπάδες και καταδιωκόμενος από τον ανόητον όχλο, πού είχα την πρόθεση να βοηθήσω, στες 16 του Μάη του 1856, κατέφυγα στη Ζάκυνθο, όπου στην προκυμαία με υποδέχτηκαν με τες πιο χονδροειδείς προσβολές... Δεκαπέντε μέρες έμεινα στη Ζάκυνθο κλεισμένος πάντα στο σπίτι του εξαδέλφου μου κυρίου Δ. Γαέτα, αποφευγόμενος από όλους, ακόμα και από τους υπόλοιπους συγγενείς μου, απειλούμενος από τον όχλο και κολακευμένος μόνον από μερικές κυρίες... Απελπισμένος τότε πώς θα μπορέσω να μείνω για πολύ στα νησιά, έφυγα για το Λονδίνο». Βλ. επίσης Μ. Μπατιστάτος, *Η ποινή του αφορισμού στην Κεφαλονιά κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας*, *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αργοστόλι 1991, σελ. 338-339, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴⁴ Πολύ χαρακτηριστικό είναι το διήγημά του «Όνειρο», στο οποίο εμπαιζει ολόκληρο τον κλήρο και μαζί όλα τα ιερά και τα όσια. Στο διήγημα αυτό, το οποίο λειτουργεί σαν προοικονομία του αφορισμού του, ονειρεύεται, λέει, πως πέθανε και πήγε, εξαιτίας του

βιβλίου του «Τα μυστήρια της Κεφαλλονιάς» και φυσικά το βιβλίο. Ο αφορισμός είχε προαποφασιστεί και συνταχτεί νωρίτερα (φέρει την ημερομηνία 16 Φεβρουαρίου 1856)¹⁴⁵. Ο αφορισμός του επαναλαμβάνεται και Την επόμενη χρονιά, ο Λασκαράτος καταφεύγει στο Λονδίνο για να λήξει η ένταση. Τον επόμενο χρόνο επιστρέφει στο νησί αλλά οι περιπέτειές του δεν τελειώνουν εδώ αφού περνά 4 μήνες φυλακισμένος στο Σωφρονιστήριο της Κεφαλονιάς μετά από ερήμην καταδίκη του, εξαιτίας της κυκλοφορίας της καυστικής εφημερίδας Λύχνος. Το 1867 εκδίδει την Απόκριση εις τον Αφορεσμόν του Κλήρου της Κεφαλονιάς τω 1856 και μπαίνει σε νέους μπελάδες και νέα δικαστική διαμάχη, αυτή τη φορά όμως το σώμα των ενόρκων τον αθώνει. Στα 1899 ο ιερέας Γεράσιμος Δορίζας, φίλος και θαυμαστής του συγγραφέα, ζήτησε και πέτυχε, μέσα από περίπλοκες διαδικασίες και με το Λασκαράτο να αρνείται κατηγορηματικά να απολογηθεί, την άρση του αφορισμού. Ο Ανδρέας Λασκαράτος πέθανε ενάμιση χρόνο μετά στις 24 Ιουλίου του 1901 και κηδεύτηκε με όλες τις τιμές, ενώ η σπουδαιότητα του ως συγγραφέα έχει αναγνωριστεί στην Ελλάδα και την Ευρώπη.

Το 1866 εκδίδεται στην Αθήνα ένα βιβλίο που έμελλε να ταραξει τα νερά των λογοτεχνικών κύκλων της εποχής και να φέρει φουρτούνα στους εκκλησιαστικούς. Η Πάπισσα Ιωάννα του Εμμανουήλ Ροΐδη, ένα βιβλίο το οποίο επιγράφεται ως Μεσαιωνική Μελέτη και βρίθει παραπομπών και υποσημειώσεων, είναι στην ουσία ένα σατυρικό μυθιστόρημα που, σύμφωνα με τον καθηγητή λογοτεχνίας κύριο Δημήτρη Δημηρούλη, υπονομεύει τόσο το λογοτεχνικό θεσμό όσο και τις κοινωνικές συμβάσεις. Το βιβλίο αυτό αναφέρεται στη νόθα κόρη μιας χηνοβοσκού που με ένα σωρό δολοπλοκίες φτάνει τελικά στο ύπατο αξίωμα της Καθολικής εκκλησίας. Γίνεται Πάπας –

αφορισμού του, στην κόλαση όπου συνάντησε ένα σωρό Ιερείς, Αρχιερείς και Πατριάρχες να απολαμβάνουν περιποιήσεις ως φιλοξενούμενοι του Εωσφόρου στην κόλαση! Απευθυνόμενος μάλιστα σε γνωστό του Δεσπότη λέει τα εξής χαριτωμένα: «*Μα βλέπω που αφορεσμένοι κι αφορεστάδες εις την ίδια τρύπα του Διαόλου καταντάμε!*».

¹⁴⁵ Ι. Μ. Κονιδάρης, *Οι αφορισμοί του Μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (1842-1873)*. Διάγραμμα σπουδής, «Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (17-21 Μαΐου 1986)», τ. 3, Αργοστόλι 1991, σελ. 311-329.

Πάπισσα δηλαδή, κρύβοντας το φύλο της, και πεθαίνει με τον πλέον σκανδαλιστικό τρόπο φέρνοντας στον κόσμο το παιδί του εραστή της μπροστά στα μάτια του χριστεπώνυμου πλήθους που περιμένει την ευλογία του Ποντίφικα.

Ο Ροϊδης δεν χάνει την ευκαιρία να ειρωνευτεί την ανηθικότητα και την υποκρισία του κλήρου, αυτού του βυθισμένου στην αμαρτία που άλλο δεν κάνει παρά να καλοπερνά και να στηλιτεύει τα δήθεν ανομήματα των καθημερινών ανθρώπων. Η εκκλησία αντιδρά μανιασμένα, ζητά την επέμβαση του εισαγγελέα, αποκηρύσσει το σατανικό βιβλίο και κηρύττει αφορεσμένους όσους τολμήσουν να το διαβάσουν. Υπάρχει μια ασάφεια σχετικά με το αν αφορίστηκε και ο ίδιος ο Ροϊδης για μικρό χρονικό διάστημα πριν ανακληθεί ο αφορισμός του, ή αν τελικά δεν αφορίστηκε καθόλου, το βέβαιο όμως είναι ότι πολεμήθηκε πολύ σκληρά από τους εκκλησιαστικούς άρχοντες.

Ο Ροϊδης αντιδρά στον πόλεμο που δέχεται, αφενός με μια άμεση επιστολή προς απάντηση της εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου Περί αποκηρύξεως Βλάσφημου και Κακοήθους Βιβλίου, και με τις Επιστολές Αγγρινιώτου¹⁴⁶, τέσσερις επιστολές τις οποίες υπογράφει ως Διονύσιος Σουρλής και οι οποίες αποτελούν ένα καταπληκτικό δείγμα της γραφής του Ροϊδη, σαρκαστικές, δεικτικές, καυστικές και πανέξυπνες. Με το θαυμάσιο ύφος του, και με όπλο μια τεράστια βιβλιογραφία απ' όπου αντλεί παραπομπές που υποστηρίζουν τις θέσεις του, ο Ροϊδης υπερασπίζεται την ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα του στην αδέσμευτη έκφραση και πάνω απ' όλα κατατροπώνει τους υποκριτές ιεράρχες με τον πλέον δηκτικό τρόπο. Κλείνοντας την Απάντηση του προς την εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου, και αφού έχει σχολιάσει τον θρησκευτικό μεσαίωνα που επιδιώκει να διατηρήσει η εκκλησία, γράφει: *«ο καιρός ίσως δεν είναι μακράν ότε θα είπωσι και οι Έλληνες: Δεν θέλομεν πλέον να ήμεθα Βυζαντινοί αλλά Χριστιανοί! και τότε άγιοι μου Πατέρες, όταν η ηώς αυτή και εφ' ημάς ανατείλη, αν επιμένετε ακόμη θεωρούντες ως καταχθόνιον δαίμονα τον συγγραφέα της Ιωάννας, θέλετε αναγκασθή τουλάχιστον αντί Σατανά ονομάσετε αυτόν Εωσφόρον»*.

¹⁴⁶ Διακομανώλης Φιλοκτήτης, *Υπάρχει Θεός;* Αθήνα, 2014, Ιωλκός, σελ. 198· Βλ. ΡΟΪΔΗΣ, *Άπαντα* (Φιλολογική Επιμέλεια Άλκης Αγγέλου), Αθήνα, 1978, τ. 1, σελ. 295-316 και 317-353.

Ένας από τους σπουδαιότερους νεοέλληνες πεζογράφους που προκάλεσε τις εκκλησιαστικές αρχές, όχι γιατί ειρωνεύτηκε την κοσμικότητα της εκκλησίας, αλλά λόγω του ανήσυχου πνεύματος του, της υπαρξιακής αγωνίας και των φιλοσοφικών του αναζητήσεων ήταν ο Νίκος Καζαντζάκης. Ο ίδιος, χαρακτήριζε τον εαυτό του πολίτη του κόσμου και ως τέτοιος στοχαζόταν μακριά από τον συντηρητισμό και τη στενομυαλιά της ελληνικής κοινωνίας. Επιπλέον, εκτός του ότι είχε δεχθεί την επίδραση ανατολίτικων θρησκειών και κυρίως του Βουδισμού, ο Καζαντζάκης ήταν και μέλος της Τεκτονικής Στοάς των Αθηνών. Μια προσωπικότητα λοιπόν που αν μη τι άλλο ενοχλούσε την εκκλησιαστική ηγεσία της εποχής.

Το 1953, η εκκλησία ζητά το διωγμό του Νίκου Καζαντζάκη πριν ακόμα εκδοθεί ο Τελευταίος Πειρασμός, ο συγγραφέας απαντά στις απειλές για αφορισμό¹⁴⁷ λέγοντας: «Μου δώσατε μια κατάρρα, Άγιοι πατέρες, σας δίνω κι εγώ μια ευχή: Σας εύχομαι να 'ναι η συνείδηση σας τόσο καθαρή, όσο είναι η δική μου και να 'στε τόσο ηθικοί και θρήσκοι όσο είμαι εγώ»¹⁴⁸. Ο Πάπας συμπεριλαμβάνει τον Τελευταίο Πειρασμό στο *Index Librorum Prohibitorum*¹⁴⁹. Ο Καζαντζάκης απέστειλε τότε σχετικό τηλεγράφημα στην Επιτροπή του *Index* με τη φράση του χριστιανού

¹⁴⁷ Όπως αποκάλυψε η έρευνα της δημοσιογράφου Ελένης Κατσουλάκη χρόνια μετά, ο αφορισμός του Καζαντζάκη δεν ίσχυσε ποτέ στην πραγματικότητα, αφού δεν είχε υπογραφεί, όπως απαιτείται, από τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Τα έργα του Καζαντζάκη γνωρίζουν ακόμα και σήμερα τεράστια επιτυχία, όμως οι αντιδράσεις της εκκλησίας δεν έλειψαν με τον θάνατο του συγγραφέα. Το 1975, η ελληνική τηλεόραση ετοιμάζεται να προβάλει σε συνέχειες το έργο του Νίκου Καζαντζάκη *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* αντιδρά έντονα: «Η Ιερά Σύνοδος κατά την σημερινήν αυτήν συνεδρίαν, πληροφορηθείσα ότι υπάρχει πρόθεσις προβολής από της τηλεοράσεως του βλασφήμιου έργου του Ν. Καζαντζάκη *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται*, περί του οποίου από πολλών ετών η Εκκλησία, απεφάνθη ότι είναι δυσσεβές και αντιχριστιανικόν, απεφάσισε να προβή εις αμέσους εντόνους ενεργείας παρά τοις αρμοδίοις προς αποτροπήν της τοιαύτης προβολής, η οποία θα σκανδαλίσει και θα βλάψει πνευματικώς το Χριστεπώνυμον πλήρωμα της εκκλησίας της Ελλάδος...».

¹⁴⁸ Αντωνία Κυριατζή, *Η εκκλησία στην Ελλάδα και το καζαντζακικό ζήτημα. Ιστορική αναψηλάφηση με βάση τις πηγές*, εκδ. Ostrakon Publishing p.c., 2016, σελ.193.

¹⁴⁹ Αντωνία Κυριατζή, όπ.π., σελ.140-141.

απολογητή Τερτυλλιανού «*Ad tuum, Domine, tribunal appello*», δηλαδή «*Στο Δικαστήριό σου, Κύριε, κάνω έφεση*»¹⁵⁰. Ο Καζαντζάκης δεν δίνει την παραμικρή σημασία στις απειλές και τις διώξεις, συνεχίζει να γράφει και να προσφέρει μέχρι το θάνατο του το 1957 στη Γερμανία. Η κηδεία του έγινε στο Ηράκλειο χωρίς εκκλησιαστική τελετή. Πάνω στον τάφο του είχε ζητήσει να αναγραφεί η γνωστή βουδιστική φράση: «Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα. Είμαι ελεύθερος».

¹⁵⁰ Αντωνία Κυριατζή, όπ.π., σελ.140.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός του παρόντος πονήματος, όπως εκτέθηκε στην εισαγωγή, ήταν η νομοκανονική θεώρηση της εκκλησιαστικής ποινής του αφορισμού. Η συγκέντρωση, δηλαδή, σε πρώτο βαθμό όλων εκείνων των επιμέρους στοιχείων που συνθέτουν το υπό εξέταση επιτίμιο και η διεξοδική τους ανάλυση σε δεύτερο βαθμό. Η ως άνω έρευνα δεν περιορίστηκε, ωστόσο, στην απλή καταγραφή των στοιχείων αυτών σε γενική κλίμακα, αλλά και στη συνεκτίμηση και το συσχετισμό των στοιχείων αυτών ανάλογα με τις συνθήκες και ανάγκες (οικονομικές, κοινωνικές, ηθικές) της αντίστοιχης χρονικής περιόδου, όπως αυτής της τουρκοκρατίας και της βυζαντινής περιόδου. Για αυτό το λόγο, άλλωστε, κρίθηκε αναγκαίο να παρατεθούν, όπου κρίθηκε αναγκαίο, σε αδρές γραμμές οι λεγόμενες πηγές του εκκλησιαστικού δικαίου με ποικίλες παραπομπές στην Αγία γραφή, τους Κανόνες των Αποστόλων και των Πατέρων της Εκκλησίας, κανόνες Τοπικών και Οικουμενικών Συνόδων, έργα Νομοκανόνων κ.ά.

Από τη συγκέντρωση και καταγραφή του υλικού στο πλαίσιο της νομοκανονικής θεώρησης της εκκλησιαστικής ποινής του αφορισμού, κατέστη δυνατή η εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων τα οποία ως επιστέγασμα της έρευνας κρίνεται δέουσας σημασίας να παρατεθούν κατωτέρω.

Αν χρειαζόταν μία μόνο λέξη για να περιγράψει τον αφορισμό, αυτή θα ήταν η λέξη περιπτωσιολογία. Η περιπτωσιολογία συνίσταται στις μορφές του αφορισμού, στις κατηγορίες των κολαζόμενων πράξεων, στη διάκριση επιβολής και άρσης του επί ζώντων και νεκρών, καθώς και στην ίδια τη φύση του αφορισμού να προσαρμόζεται ανάλογα με τις ηθικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της κάθε εποχής. Επομένως, εκτός από την ποικίλες μορφές που λαμβάνει, ένα ακόμη χαρακτηριστικό του αφορισμού είναι η προσαρμοστικότητα.

Εκτός από την προσαρμοστικότητα του, ο αφορισμός αποτέλεσε πολύτιμο εργαλείο στα χέρια της Εκκλησίας με σκοπό τη νουθεσία των πιστών. Η Εκκλησία απειλεί με αφορισμό τους αμαρτάνοντες. Η πρόκληση συναισθημάτων φόβου και ο εκφοβισμός του απειλούμενου με αφορισμό ώστε να επανορθώσει, λειτουργεί σαν μέσο προληπτικό και αποτρεπτικό τέλεσης αδικημάτων. Η δυναμική της αφοριστικής απειλής έγκειται στο φόβο για την απώλεια της ψυχής του επιτιμώμενου. Αποφασιστικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει, φυσικά, το κοινωνικό σύνολο το οποίο καλείται να απομονώσει τον αδικούντα, από τη βούληση του οποίου εξαρτάται η πρόθεση επανορθώσεως και ειλικρινούς μεταμέλειας.

Το επιτίμιο του αφορισμού είναι ποινή που επιδέχεται συγχώρηση. Η λύση του γίνεται μέσω της Εκκλησίας καλύπτοντας ζώντες και νεκρούς αφορισμένους. Τόσο το τυπικό της άρσης όσο και της επιβολής, δεν παρουσιάζεται ως μία μορφή συγκροτημένη και σταθερά επαναλαμβανόμενη. Πάντως η γενική στάση καθώς και η χρήση του επιτιμίου ανακαλεί ένα από τα βασικότερα δόγματα της χριστιανικής πίστης σύμφωνα με τον Μεθόδιο Ανθρακίτη: «τούτη ή τιμωρία δίδεται εις τους αμαρτωλούς δια τήν σωτηρίαν τους· καί εις τοῦτο ἀποβλέπη ή 'Εκκλησία, δηλαδή να δώση εδῶ τήν πρόσκαιρον παιδείουσιν του σώματος δια να σωθή ή ψυχή του»¹⁵¹.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλάψουμε το γεγονός ότι η Εκκλησία βρίσκεται σε αδυναμία να εφαρμόσει όσα πρεσβεύει το ποινικό δίκαιο, διότι δεν διαθέτει το απαιτούμενο απαραίτητο νομικό και εκτελεστικό οπλοστάσιο. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να εφαρμόσει την αρχή της ανταπόδοσης, να τιμωρήσει δηλαδή ανάλογα με το αδίκημα και η ποινή να είναι αμέσως εκτελεστή. Εκφωνεί λοιπόν αφορισμούς για κάθε αδίκημα αδιακρίτως, ικανοποιώντας έτσι κάθε ανάλογο αίτημα. Όμως, είναι έτοιμη να ανακαλέσει την ποινή όταν το αδίκημα παύσει να υφίσταται, όταν επανορθώσει ο άδικων.

¹⁵¹ Μεθόδιος Ανθρακίτης, *Θεωρίαι χριστιανικοί και ψυχωφελείς νουθεσίαι, συντεθεισαι εις γλώσσαν πεζήν δια κάθε χριστιανόν, όπου επιθυμεί νά γνωρίση την χριστιανικήν πολιτείαν και ευαγγελικήν αλήθειαν*, Βενετία 1699. (Legrand, B.H., 17.5, 257), σελ. 225.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αγγελόπουλος Κ. Ιωάννης, *Η μετάνοια κατά την Ορθόδοξον Καθολικήν Εκκλησίαν*, Αθήναι 1998.
- Άγιος Ιωάννης της Κρονστάνδης, *Μετάνοια και η θεία μετάληψη*, εκδόσεις «ΤΗΝΟΣ», Αθήναι 1993.
- Αιμιλίου Μιρώ, *Η καθημερινή ζωή στην εποχή του Όμηρου*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου, εκδ. "ΩΚΕΑΝΙΣ".
- Αλιβιζάτος Αμίλκας, *Κανονικόν δίκαιον*, εκδ. Φοιτητικού Θεολογικού Συνδέσμου, Αθήναι 1957.
- Ανδρουλακάκης Ε.Χ., «*Εκκλησιαστική κήδευση και ταφή ή καύση*», Νομοκανονικά 2/2015.
- Ανδρουτσόπουλος Γ. Ι. - Μάρκου Β. Κ., «*Νομοθετικές παλινωδίες περί την καύση των νεκρών*», Νομοκανονικά 1/2016, σελ. 53-88.
- Ανδρουτσόπουλος Γ. Ι., *Η εμπλοκή της Εκκλησίας στο ανάθεμα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου: η περίπτωση των Πατρών* (με βάση ανέκδοτο αρχιερακό υλικό), εκδόσεις «Εκκλησιολόγος», Πάτρα, 2017.
- Ανδρουτσόπουλος Γ.Ι., *Το μεταθετό των επισκόπων στην Εκκλησία της Ελλάδος*, Νομοκανονικά, τ. 2/2007.
- Ανθρακίτης Μεθόδιος, *Θεωρίαι χριστιανικοί και ψυχωφελείς νουθεσΐαι, συντεθειΐσαι εις γλώσσαν πεζήν δια κάθε χριστιανόν, όπου επιθυμεί νά γνωρίση την χριστιανικήν πολιτείαν και ευαγγελικήν αλήθειαν*, Βενετία 1699. (Legrand, Β.Η., 17.5, 257).
- Αποστολάκης Γεώργιος Στ., *Ευρετήρια νομολογίας & βιβλιογραφίας εκκλησιαστικού δικαίου 1890-2003*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα-Αθήνα 2005.

- Αποστόλου [Χριστοδούλου], Αρχιμανδρ., Δοκίμιον εκκλησιαστικού δικαίου, εν Κωνσταντινουπόλει 1898, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου.
- Βαμβέτσος Β. Αλέξανδρος, *Εισαγωγή εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον των Ορθοδόξων*, εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Β. Αυλής: Α. Ραφτάνη, 1911.
- Βαρναλίδης Σ. Λ., Ο φιλενωτικός αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Πορφύριος Παλαιολόγος (f 1643) και η συμμετοχή αυτού εις τας συνωμοτικές ενεργείας εναντίον Κυρίλλου του Λουκάρεως, *Μακεδονικά* 19 (1979) 125-157.
- Βέης Ν., Έκθεσις παλαιογραφικών και τεχνικών ερευνών εν ταις μοναίς των Μετεώρων, κατά τα έτη 1908 και 1909, Αθήνα, 1910.
- Βισβίζης Ιακ., *Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνος εκ της νήσου Μυκόνου*, ΕΚΕΙΕΔ 7 (1957).
- Βουλγαράκη Η., Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή, εκδ. Αρμός, 2000.
- Γερούκη Αριάδνη, *Από τον Νομοκάνονα του Μαλαξού: Αδικήματα, νοοτροπίες και κοινωνική Ιστορία*, Πρακτικά ΙΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1993.
- Γεωργιάδης Ν. Φίλιππος, *Εισαγωγή εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον*, Αθήναι 1939.
- Γιανναράς Χ., *Η ελευθερία του ήθους*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1979.
- Γιάνναρης Α.Ν., Έκδοσις Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήναι, 1888, Τόμος Α.
- Γκαβαρδίνας Χ. Γεώργιος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Διδακτορική διατριβή, [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 4], εκδ. Επέκταση, Κατερίνη 1998.
- Γκίνης Δ., *Ο Νομοκάνων του Μαλαξού ως πηγή δικαίου του μετά την Αλωσιν Έλληνισμού*, ΠΑΑ 13 (1938).
- Γκουτζίνης Σωφρόνιος, Αρχιμανδρίτης, Θεολογικές προϋποθέσεις και ποιμαντική μετανοίας στον Ιερό Χρυσόστομο, Ξάνθη 2006.
- Γρηγόριος Ιερομόναχος, Το μυστήριον της μετανοίας, Ιερόν Κουτλουμουσιανόν κελλίον Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Άγιον Όρος 2004.

- Δ. Ζωμπολίδης, *Ὁ αφορισμός ἢ τό ἀνάθεμα ἢ εσχάτη τῶν ποινῶν ἐν τῷ Κανονικῷ Δικαίῳ τῆς Ὁρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Νέοι Πανδέκται 5 (1906).
- Δημαράς Κ.Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 7^η ἐκδ., Αθήνα, 1985.
- Δημητράκος Δ., «*Μέγα λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*» του τ. 3, ἐπανεκδ. Πρόοδος, 2009.
- Διακομανώλης Φιλοκτήτης, *Υπάρχει Θεός;* Αθήνα, 2014, Ἰωλκός.
- Δυοβουνιώτης Κ., *Περί του αφορισμοῦ κατὰ το Ἐκκλησιαστικόν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐν Αθήναις, 1916.
- Ζαμπέλης Γ. Ἰωάννης, *Ὁ αφορισμός στη νεώτερη Ελλάδα (19^{ος} – 20^{ος} αἰ.)*. *Ἡ κατάχρηση του θεσμοῦ και μια τελετουργία ἐπιβολῆς ἐπιτιμίου ἀπὸ τῆ Λευκάδα*, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν ΙΑ' 2006-2008, Αθήνα, 2009.
- Ζερβός Ἰωάννης, *Ἀνδρέας Λασκαράτος*, ἐκδ. Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα, 1970.
- Ζηζιούλας Ἰωάννης Δ., *Μητροπολίτης Περγάμου, Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ και τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρῶτους αἰῶνας*, Δευτέρα ἐκδοσις, ἐκδ. Γρηγόρη, ἐν Αθήναις 1990.
- Ζηζιούλας Ἰωάννης Δ., *Μητροπολίτης Περγάμου, Ὁ Συνοδικὸς Θεσμός*, ἐν ΘΕΟΛΟΓΙΑ, Τόμος 80, Τεύχος 2ον Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2009.
- Ηλιού Φίλιππος, *Τα Συγχωροχάρτια*, Τα Ἱστορικά 1 (1983), 3 (1985).
- Θεοδώρου Ἀνδρέας, *Βασικὴ Δογματικὴ Διδασκαλία - Ἀπαντήσεις σε Ἐρωτήματα Συμβολικά*, Ἀποστολικὴ Διακονία, Αθήνα 2006.
- Θραψανιώτης Ε. Γ., *Το ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο στις ἀποστολικὲς διαταγές, Συμβολὴ στην ἱστορία του δικαίου*, ἐκδ. Μυρμιδόνες, Αθήνα 2011.
- Ἴδρυμα Ποιμαντικῆς Ἐπιμορφώσεως τῆς Ἱεράς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, *Ἐξομολογητικὴ, Το Μυστήριον τῆς Μετανοίας στην Ποιμαντικὴ Θεολογία* [Ἐπιμέλεια: π. Ἀδαμάντιος Αὐγουσιτίδης], Αθήνα 2016.
- Καλλιστράτου Η. Α., *Ψαλτήριον το Νέον*, βιβλίον πρῶτον [Βιβλιοθήκη Χριστοπολιτείας, ἀριθ. 14], ἐν Αθήναις 1957.
- Καρμίρης Ν. Ἰωάννης, *Δογματικῆς*, τμήμα Ε', Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Αθήναι 1973.

- Καρπάθιος Ι. Εμμανουήλ, Μητροπολίτης Κω, Εξομολογητική, τόμος πρώτος, Θεμελιώδεις αρχαί του έργου της Ιεράς Εξομολογήσεως, έκδοσις τρίτη (Αναθεωρηθείσα και επαυξηθείσα), εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993.
- Κατσίρας Λ. Β., «Εκκλησιαστική κήδευση και ταφή ή καύση», Νομοκανονικά 2/2015.
- Κεσελόπουλος Α., *Πάθη και αρετές στη διδασκαλία Γρηγορίου Παλαμά*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1982.
- Κονιδάρης Ι. Μ., Ανδρέας Λασκαράτος, Η δίκη του για εξύβριση της θρησκείας και η άρση του αφορισμού του (με βάση ανέκδοτα έγγραφα), εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2011.
- Κονιδάρης Ι. Μ., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, γ' έκδοση (Με τη συνεργασία Β. Κ. Μάρκου), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2016.
- Κονιδάρης Ι. Μ., Ζητήματα βυζαντινού & εκκλησιαστικού δικαίου, Ι, «Τινά περί χάριτος των εκκλησιαστικών ποινών· Συμβολή εις τὴν ἔρμηνείαν τοῦ ἄρθρου 155 ν. 5383/1932 ὡς ἐτροποποιήθη», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1990.
- Κονιδάρης Ι. Μ., Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονίσεώς τους, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1994.
- Κονιδάρης Ι. Μ., Ιδιαίτερα Εκκλησιαστικά καθεστώτα στην Ελληνική Επικράτεια, Β' εκδ. (Με τη συνεργασία Γ.Ι. Ανδρουτσόπουλου, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2017.
- Κονιδάρης Ι. Μ., Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών, Β' έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.
- Κονιδάρης Ι. Μ., *Οι αφορισμοί του Μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (1842-1873)*. Διάγραμμα σπουδής, «Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (17-21 Μαΐου 1986)», τ. 3, Αργοστόλι, 1991.
- Κονιδάρης Ι.Μ. – Αιμιλιανίδης Α.Κ., Στοιχεία Ελληνικού και Κυπριακού Εκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2016.
- Κυριατζή Αντωνία, *Η εκκλησία στην Ελλάδα και το καζαντζακικό ζήτημα. Ιστορική αναψηλάφηση με βάση τις πηγές*, εκδ. Ostracon Publishing p.c., 2016.

- Λασκαράτος Α., *Αυτοβιογραφία*, μετάφραση Πόπη Θεοδωράτου, Εισαγωγή, σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, 1983.
- *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* Σταματάκου Ιω., Αθήνα, 1949.
- *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών– Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2003).
- Μαντζουνέας Ευάγγελος Κ., Πρωτοπρεσβύτερος, Κανονικός Ποινικός Κώδιξ, εκ της Αγίας Γραφής και των Ιερών Κανόνων, Αθήναι 1974.
- Μαντζουνέας Ευάγγελος Κ., Πρωτοπρεσβύτερος, Στοιχεία ελλαδικού εκκλησιαστικού δικαίου βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας, Αθήνα 1972
- Ματσούκας Ν., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, Τόμος Β΄, εκδ. Πουρνάρας.
- Μιχαηλάρης Παναγιώτης Δ., Αφορισμός, η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2004.
- Μιχαηλάρης Παναγιώτης Δ., Η πραγματεία του Χρύσανθου Ιεροσολύμων «Περί αφορισμού», εκδ. Πορεία, Αθήνα 2002.
- Μουρατίδης Κων., Κανονικόν δίκαιον, κατά τὰς παραδόσεις τοῦ ἑντεταλμένου Ὑφηγητοῦ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Κων. Μουρατίδου, Αθήναι 1960.
- Μπαμπινιώτης Γ. Δ., *Λεξικό νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Τρίτη Έκδοσις.
- Μπατιστάτος Μ., *Η ποινή του αφορισμού στην Κεφαλονιά κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αργοστόλι 1991.
- Μπούμης Παναγιώτης Ι., Κανονικόν δίκαιον, έκδοση Γ΄, Επηξημένη, εκδ. Γρηγόρη: Μιχαήλ Πέτρου Γρηγόρης, Αθήνα 2000.
- Νικόδημος Αγιορείτης, *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθεια...*, γ΄ έκδ., Χίος 1887.
- Νικοδήμου - Μίλας, Ορθοδόξου Επισκόπου Ζάρας της Δαλματικής, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, συνταγέν κατά τας γενικάς εκκλησιαστικάς πηγὰς και κατά τους εν ταις Αυτοκεφάλαις Εκκλησίαις ισχύοντας ειδικούς Νόμους, εκ του γερμανικού (δευτέρας εκδόσεως) εις την ελληνικήν γλώσσαν μεταγλωττισθέν υπό Μελετίου Αποστολοπούλου, εν Αθήναις: Τύποις

- Π. Δ. Σακελλαρίου 1906 (φωτοτυπική ανατύπωση Αθήναι: Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, 1970).
- Παναγιωτάκος Παναγιώτης Ι., Σύστημα του εκκλησιαστικού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού, τ. Γ': Το ποινικόν δίκαιον της Εκκλησίας· τ. Δ': Το δίκαιον των μοναχών, εν Αθήναις: Τυπογραφείον Μυρτίδη, 1962-1957, αντίστοιχα.
 - Πανταζόπουλος Ν. Ι., *Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας*, Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, τ. 2, 'Αθήνα 1969.
 - Παπαγεωργίου Κωνσταντίνος Γ., Εκκλησιαστικό δίκαιο, Θεωρία & Νομολογία, Σχέσεις Κράτους & Εκκλησίας, Θρησκευτική ελευθερία, Διοίκηση και Οργάνωση Θρησκευμάτων, Θεσσαλονίκη, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2013.
 - Παπαγιάννη Σπ. Ελευθερία, Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1], Αθήνα- Κομοτηνή, 1986.
 - Παπαδογιάννης Μανώλης, *Το Νταβέτι - μαγική τελετή στην Κρήτη*, περιοδικό Κρητική Εστία, τευχ. 189, Δεκέμβριος 1968.
 - Παπαθωμάς Δ. Γρ. Αρχιμ., «Στη δίνη ενός κανονικού κενού: Η δυσθήρατη Εκκλησιαστική Δικαιοσύνη», Νομοκανονικά 2/2015.
 - Πετρακάκος Δημήτριος Α., Νομοκανονικαί ενασχολήσεις, Γενικάί αρχαί του Κανονικού δικαίου και του κανονικού ποινικού δικαίου τα κατά την μείζονα Ιεράν Σύνοδο (Ιούλιος του 1941), εκδοτικός οίκος Δ. Δημητράκου Α.Ε., 1943.
 - Πετρακάκος Δημήτριος Α., Συμβολαί εις το ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολ. Εκκλησίας [Έλεγχος του «Ποινικού Δικαίου τής όρθοδόξου άνατολικής έκκλησίας» υπό Κ. Μ. Ράλλη], εν Αλεξανδρεία, εκ του πατριαρχικού τυπογραφείου, 1909.
 - Πηδάλιον της νοητής νηός της μίας αγίας καθολικής και αποστολικής των Ορθοδόξων Εκκλησίας, ήτοι άπαντες οι ιεροί και θείοι κανόνες των Αγίων και Πανευφήμων Αποστόλων, των Αγίων Οικουμενικών τε και Τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος θείων Πατέρων, ελληνιστί μεν χάριν αξιοπιστίας εκτιθέμενοι δια δε της καθ' ημάς κοινοτέρας διαλέκτου προς κατάληψιν των απλουστέρων ερμηνευόμενοι παρά

Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Μοναχού και μετ' επιμελείας ανακριθέντες και διορθωθέντες ψήφω του Παναγιωτάτου και της Ιεράς και Αγίας Συνόδου παρά του σοφολογιότατου διδασκάλου και ιεροκήρυκος κυρίου Δωροθέου, Το πρώτον τύποις εκδοθέντες: αδεία μεν και προτροπή και επιταγή του Παναγιωτάτου και Οικουμενικού Πατριάρχου και της Αγίας Συνόδου επιστάσις του εν ιερομονάχοις Θεοδωρήτου Αθ. του εξ Ιωαννίνων, το δεύτερον δε υπό Κωνσταντίνου Γκαρπόλα του Ολυμπίου, το τρίτον υπό Σέργιου Χ. Ραφτάνη Ηπειρώτου, νυν δε το τέταρτον υπό Α. Στ. Γεωργίου και του συνερήσαντος ουκ ολίγον εις το έργον Απ. Φερετόπουλου, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Βλαστού Χ. Βαρβαρρήγου, 1886.

- Πιτυκάκης Μανώλης, *Ο Κυπριγιώτης*, περιοδικό Δρήρος, Μηνιαίο Λαογραφικό-Ιστορικό-Λογοτεχνικό περιοδικό, Νεάπολις Κρήτης, έτος Α', 1937-8.
- Πουλής Γ. Α., «*Η σημασία της αναλογίας στο εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο με αναφορά στην αυτοκτονία και στην ευθανασία*», Νομοκανονικά 2/2009.
- Πουλής Γ. Α., *Εκκλησιαστικό Ποινικό δίκαιο, Δοκιμές πολλαπλής ανάγνωσης*, Β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2008.
- Πουλής Γ. Α., *Η στέρηση της εκκλησιαστικής κήδευσης*, Αρμ. 38 (1984).
- Πουλής Γ. Α., *Νομοθετικά κείμενα εκκλησιαστικού δικαίου, Σχόλια - βιβλιογραφία*, Δ' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2000.
- Πουλής Γ. Α., *Οι απόψεις του Αγίου Συμεών, Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, για τα εκκλησιαστικά αδικήματα*, Διδακτορική διατριβή (Ιστορική προσέγγιση)., Θεσσαλονίκη, 1998.
- Ραβδάς Π.Α., *Με ένα βιβλίο στο Θεό: Απαγορευμένα βιβλία για λόγους "προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος"*, στον τόμο: Μ. Λουκίδη/Β. Παπαδοπούλου/Π. Ραβδά, *Οι δίκες του λόγου*, 2002.
- Ράλλης Γ.Α. και Ποτλής Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε Αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των ιερών οικουμενικών και τοπικών συνόδων, και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων*, εκδοθέν, σύν πλείσταις άλλαις τήν εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπιούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και

- διαφόρων άναγνωσμάτων, τ. Α΄-ΣΤ΄, Αθήνησιν 1852-1859 (ανατύπωση: εκδ. Γρηγόρη 1996).
- Ράλλης Κωνσταντίνος Μ., Εγχειρίδιον του εκκλησιαστικού δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού, τεύχος πρώτον, εν Αθήναις: Τυπογραφείον “ΕΣΤΙΑ”, 1927.
 - Ράλλης Κωνσταντίνος Μ., Ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, εν Αθήναις: Εστία 1907 (ανατύπωση 1985, 1993, 1998, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη).
 - Ράλλης Μ. Κωνσταντίνος, Περί των μυστηρίων της μετανοίας και του ευχελαίου κατά το δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, εν Αθήναις: Τυπογραφείον “ΕΣΤΙΑ” Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1905.
 - Ράμμος Θ. Γεώργιος, Στοιχεία εκκλησιαστικού δικαίου, κατά την πανεπιστημιακήν διδασκαλίαν του, εκδοτικόν βιβλιοπωλείον «ΤΟ ΝΟΜΙΚΟΝ», Νικ. Α. Σάκκουλα, Αθήναι 1947.
 - Ρόδιнос Ν., Σύνοψις τών θείων και Ιερών τής 'Εκκλησίας μυστηρίων, είς ώφέλειαν τών Ιερέων... έξήγησις τών δέκα εντολών... περί εκκλησιαστικών έπιτιμίων, και περί τής εκκλησιαστικής ακολουθίας. Βιβλίον ώφελιμον, και πολλά χρειαζόμενον δια τους 'Ιερείς, και δια κάθε λογής ανθρωπον, Ρώμη 1633 (Legrand, Β.Η. 17. 1, 224).
 - Ροδόπουλος Παντελεήμων, Μητροπολίτης Τυρολόης & Σερεντίου, Επιτομή Κανονικού δικαίου, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2005.
 - Ροδόπουλος Παντελεήμων, Μητροπολίτης Τυρολόης & Σερεντίου, Μαθήματα Κανονικού δικαίου, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη - Αθήνα 1996.
 - Ροϊδης Ε., *Άπαντα* (Φιλολογική Επιμέλεια Άλκης Αγγέλου), τ. 1-5, Αθήνα, 1978.
 - Ρούσσοσ. Ε., Λεξιλόγιον Εκκλησιαστικού Δικαίου, Ι, Βυζαντινόν Δίκαιον, 'Αθήναι, 1948.
 - Σάθας Κωνσταντίνος, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα (1868), Τυπογραφείο των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά.
 - Σακελλαρόπουλος Μελέτιος, Αρχιμανδρίτου, Εκκλησιαστικόν δίκαιον της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας μετά του ισχύοντος νυν εν τη

Εκκλησία του Πατριαρχείου και εν Ελλάδι, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Μιχ. Ι. Σαλίβερου, 1898.

- Σεφέρης Γ. («Απολογία επί τώ αναθέματι του 1916». Αθήνα, 1958).
- Σταυρόπουλος Γ. Χριστόφορος, Αρχιμανδρίτης, Ποιμαντική της Μετανοίας, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, έκδοση β΄, 1988.
- Σταφύλας Σ. και Πετρούνάκος Ιω., Εκκλησιαστικόν δίκαιον, Συνταχθέν επί τῆ βάσει των παραδόσεων του Καθηγητού Ι. Ευταξίου, εν Αθήναις, εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, 1900.
- Στύλιος Κ. Ευθύμιος, *Μικρό Χριστιανικό Λεξικό*, Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1998.
- Συλλογικό δημοσίευμα «Οι Συλλογικοί φόβοι στην Ιστορία», Αθήνα, Ε.Ι.Ε. 2000.
- Τρεμπέλας Π., *Μετανοείτε*, Σωτήρ, Αθήναι, 1987.
- Τρεμπέλας Π., *Δογματική*, Τόμος Γ΄, Σωτήρ, Αθήνα 2003.
- Τρωιάνος Σ., Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου, β΄ εκδ. αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1984.
- Τρωιάνος Σπύρος Ν. - Πουλής Γεώργιος Α., Εκκλησιαστικό δίκαιο, 2η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003.
- Τσούρκας Δήμος Κλ., Τα έκτακτα δικαστήρια: Συμβολή στην ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 8 § 2 του Συντάγματος, Θεσσαλονίκη 1986.
- Φειδάς Βλάσιος Ιω., «Η εκκλησιαστική ακοινωνησία μεταξύ επιτιμίου και ποινής», Εκκλησία ΟΑ΄ (1994).
- Φειδάς Βλάσιος Ιω., *Ιεροί Κανόνες και καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι 1998.
- Φιλιππότος Δ. Ε., *Η Εκκλησία υπό το δίκαιον* [ανακοινώσεις και διαλέξεις Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών υπ' αριθμ. 7], ανεκοινώθη ημέραν Τρίτην 13 Ιανουαρίου 1915 εν τῆ αιθούση του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, εν Αθήναις, Τύποις ελλ. εταιρείας «ΑΥΓΗΣ ΑΘΗΝΩΝ». Θ. Ν. Αποστολοπούλου, 1915.
- Φιλιππότος Δ. Ε., *Σύστημα εκκλησιαστικού δικαίου κατά τα παρ' ημίν κρατούντα*, τμήμα πρώτον, Γενικαί Εκκλησίας αρχαί, εν Αθήναις, Τύποις «ΑΥΓΗΣ ΑΘΗΝΩΝ», Αποστολόπουλου, 1912.

- ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΕΠΕΤΗΡΙΣ, ΕΤΟ Σ Η', ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Εκ Του γραφείου του συλλόγου πλατεία Αγίου Γεωργίου Α.Τ.». Α.Ρ. Β, 1904.
- Χαχαμίδης Γ. Χρ., Πρωτοπρεσβύτερος, «Εκκλησιαστική κήδευση και ταφή ή καύση», Νομοκανονικά 2/2015.
- Χριστινάκης Παναγιώτης Επαμ., Ελληνικό εκκλησιαστικό δίκαιο (Η Εκκλησία της Ελλάδος), εκδ. Συμμετρία, Αθήνα 2012.
- Χριστοφιλόπουλος Π. Αναστ., «Ο νέος Ποινικός Κώδιξ και το εκκλησιαστικόν δίκαιον», Θέμις 63 1952.
- Χριστοφιλόπουλος Π. Αναστ., Έκκλησιαστικόν ποινικόν δίκαιον. Έξομολόγησις καί αφορισμός, εις "Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου ενδιαφέροντα την σύγχρονον πρακτικήν", 'Αθήναι, 1957.
- Χριστοφιλόπουλος Π. Αναστ., Ελληνικόν εκκλησιαστικόν δίκαιον, έκδοσις δευτέρα, Αθήναι 1965.
- Χριστοφιλόπουλος Π. Αναστ., Η οργάνωσις της Εκκλησίας της Ελλάδος, Συμβολή εις το εκκλησιαστικόν δίκαιον κατά την εν Ελλάδι ισχύν του, Εκδοτικός Οίκος Δημ. Τζάκα & Στεφ. Δελαγραμμάτικα, Αθήναι 1949.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Herman E., Hat die byzantinische Kirche von selbst eintretende Strafen (poena latae setentae) gekannt? BZ 44 (1951).
- Libdell και Scott, «Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης», Υπό Ξενοφώντος Π.Μόσχου, Εκδόσεις Οίκου Ι ΣΙΔΕΡΗ, Τόμος Α.
- *Pontificale Romanum summorum Pontificum iussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII pontificibus maximim recognitum et casticatum.*
- Saverio Scrofani, *Viaggio in Grecia, introduzione, testo e nota filologica, a cura de Claudio Mutini*, Edizioni dell' Ateneo Roma.

